

SLOVENSKÁ REČ

52 | 1987 | 4 |

časopis pre výskum slovenského jazyka

**VENOVANÉ 14. MEDZINÁRODNÉMU LINGVISTICKÉMU KONGRESU
V BERLÍNE**

Z OBSAHU

Úvodné slovo ■ J. Horecký, Úlohy a ciele medzinárodných lingvistických kongresov ■ J. Kačala, Sémantická problematika slovnodruhových prechodov ■ J. Horecký, Systém konceptualizátorov ■ K. Buzássyová, Dynamické tendencie v tvorení abstrákt ■ J. Dolník, Designácia a vzťahy v slovnej zásobe ■ J. Bosák, O vymedzení univerbizácie ■ V. Blanár, Významová zmena z diachronického a typologického hľadiska

SPRÁVY A POSUDKY

Správa o činnosti Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV za rok 1986. K. Buzássyová ■ MAJTÁN, M. — RYMUT, K.: Hydronymia dorzecza Orawy. A. Habovštiak

VEDA, VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED
81430 Bratislava, Klemensova 19

SLOVENSKÁ REČ

časopis
pre výskum
slovenského jazyka
orgán
Jazykovedného ústavu
Ludovíta Štúra
Slovenskej akadémie
vied

HLAVNÝ REDAKTOR

František Kočiš

VÝKONNÁ REDAKTORKA

Anna Oravcová

REDAKČNÁ RADA

Ján Bosák, Ferdinand Buffa, Juraj Dolník, Ladislav Dvonč, Ján Findra, Juraj Furdík, Eugen Jóna, Ján Kačala, František Kočiš, Milan Majtán, Jozef Mistřík, Jozef Mlacek, Anna Oravcová, Štefan Peciar, Jozef Ružička

REDAKCIA

813 64 Bratislava, Nálepková 26

OBSAH

Úvodné slovo	193
J. Horecký, Úlohy a ciele medzinárodných lingvistických kongresov	195
J. Kačala, Sémantická problematika slovnodruhových prechodov	198
J. Horecký, Systém konceptualizátorov	207
K. Buzássyová, Dynamické tendencie v tvorení abstrákt	214
J. Dolník, Designácia a vzťahy v slovnej zásobe	223
J. Bosák, O vymedzení univerbizácie	231
V. Blánár, Významová zmena z diachronického a typologického hľadiska	238

SPRÁVY A POSUDKY

Správa o činnosti Jazykovedného ústavu Ludovíta Štúra SAV za rok 1986. K. Buzássyová	247
MAJTÁN, M. — RYMUT, K.: Hydronymia dorzecza Orawy. A. Habovštiak	253

ÚVODNÉ SLOVO

Toto číslo je venované XIV. medzinárodnému lingvistickému kongresu, ktorý sa bude konať v dňoch 10.—15. augusta 1987 v Berlíne v Nemeckej demokratickej republike. Venovať jedno číslo Slovenskej reči tomuto vrcholnému vedeckému rokovaniu jazykovedcov z celého sveta sa redakcia rozhodla z viacerých dôvodov. Aj zásluhou dlhoročných dobrých vedeckých a osobných kontaktov slovenských jazykovedcov s jazykovednými pracovníkmi Akadémie vied NDR sa na kongrese zúčastní početná skupina slovenských jazykovedcov s referátmi a komunikátmi, z ktorých viaceré sa v rozšírenej podobe ako štúdie uverejňujú v tomto čísle. Na druhom mieste treba uviesť ten dôvod, že zodpovedné riadiace orgány Slovenskej akadémie vied odporúčali venovať tomuto svetovému zhromaždeniu osobitnú pozornosť z odbornej aj ideologickej stránky a predstaviť na kongrese výsledky súčasného základného výskumu slovenského jazyka tak, aby svojou vedeckou úrovňou zodpovedali súčasnému stavu jazykovedného bádania v zahraničí a aby vo svojich metodologických postupoch zreteľne potvrdili progresivnosť marxistickej jazykovedy vo všetkých rovinách jazykovedného výskumu. Dalším dôvodom na dedikáciu tohto čísla Slovenskej reči svetovému rokovaniu jazykovedcov bolo to, že periodicita vychádzania Slovenskej reči umožňuje práve štvrtému číslu sa časovo bezprostredne napojiť na konanie kongresu. V tom zmysle bude časopis Slovenská reč primerane reprezentovať aj ostatné slovenské jazykovedné časopisy, najmä Jazykovedný časopis a časopis Slavica Slovaca, ktoré programovo pri-nášajú štúdie a články so všeobecnojazykovednou, resp. slavistickou a komparatistickou problematikou a rozhľadové štúdie potvrdzujúce prirodzený nexus základného jazykovedného výskumu s marxistickou metodológiou.

Zámeru venovať toto číslo Slovenskej reči XIV. medzinárodnému lingvistickému kongresu v Berlíne sa podriadilo nielen obsahové zacielenie čísla, ale aj jeho celková štruktúra. Toto číslo nemá zvyčajné členenie na štúdie, diskusie, správy a posudky a na kratšie články, ktoré sa umiestňujú v rubrike Rozličnosti. Hlavný obsah a najväčšiu časť čísla tvoria štúdie účastníkov kongresu zamerané na riešenie vedecky náročných otázok z oblasti všeobecných jazykových kategórií, transgresívnosti slovných druhov, sémantických aspektov v slovnej zásobe v synchronnom a diachronnom výskume jazyka, štúdie z oblasti súčasnej derivatológie a pod. V druhej časti čísla sú umiestnené príspevky informačného a recenzného charakteru. Je tu správa o činnosti Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV za rok 1986, ktorá svojou štruktúrou i obsahovým zámerom dobre poslúži na utvorenie takmer detailného obrazu o práci jedného zo spoločenskovedných pracovísk SAV. Recenzia je zameraná na posúdenie jedného z knižných výsledkov spolupráce slovenských jazykovedcov s poľskými v oblasti onomastického výskumu.

Za jednotlivými štúdiami sú v čísle umiestnené cudzojazyčné resumé, ktoré umožnia zbežné oboznámenie sa zahraničných jazykovedcov s obsahom jednotlivých štúdií.

V čísle nájdú čitatelia Slovenskej reči vstupný článok J. Horeckého, v ktorom sa nakrátko zhrňajú doterajšie dejiny medzinárodných, resp. svetových lingvistických kongresov a osobitne sa v tomto článku komentuje aj účasť či neúčasť slovenských jazykovedcov na týchto podujatiach. Odporúčame tu do pozornosti aj tie odseky článku, kde J. Horecký nakrátko charakterizuje tematické okruhy, o ktorých sa doteraz na kongresoch rokovalo. Zainteresovaný čitateľ si môže porovnať zhody, no najmä rozdiely v predmete i vo výsledkoch výskumu vo svetovej lingvistike a v našej národnej jazykovede, ako aj rozsah tohto výskumu. Slovenská jazykoveda po roku 1945 dodnes mala a má svojich čelných predstaviteľov, ktorí vedeli a vedia držať krok so smerovaniami svetovej lingvistiky a svojimi výsledkami v jazykovednom výskume pozitívne prispieť do spoločného svetového tezauru vedomostí o jazyku.

Medzinárodnému zhromaždeniu lingvistov v Berlíne a osobitne predstaviteľom slovenskej jazykovedy na tomto kongrese želáme veľa dobrých pracovných výsledkov a vrchovatú mieru vzájomného porozumenia — ľudského, spoločenského i odborného.

Redakcia

Ján Horecký

ÚLOHY A CIELE MEDZINÁRODNÝCH LINGVISTICKÝCH KONGRESOV

Pri súčasných viac alebo menej širokých možnostiach medzinárodných kontaktov aj veda ako celok i jednotlivé vedné disciplíny vystupujú zo svojich úzkych národných rámcov a dostávajú sa do širokých medzinárodných kontaktov. Sú to kontakty osobné, ale ešte vo väčšej miere písomné. Dôležitou zložkou v osobných kontaktoch a vítanou príležitosťou na nadväzovanie týchto kontaktov sú medzinárodné sympóziá, konferencie a kongresy. Z nich najmä kongresy majú skutočne medzinárodný dosah, lebo umožňujú konfrontáciu výsledkov vo všetkých disciplínach danej vedy, dosiahnutých na celom svete.

K svetovým podujatiam v oblasti jazykovedy patrí medzinárodný lingvistický kongres, ale aj medzinárodný kongres fonetických vied. Popri nich majú veľký dosah aj medzinárodné kongresy užších vedných odborov. U nás je dobre známy medzinárodný zjazd slavistov, ale takéto zjazdy majú aj germanisti, romanisti, hungaristi, orientalisti a i.

Tradičia medzinárodných lingvistických kongresov sa začala r. 1928 v Haagu. Na tomto prvom kongrese bol založený Stály medzinárodný komitét lingvistov (známy pod akronymom CIPL — Comité international permanent des linguistes), ktorý má dve zložky: Valné zhromaždenie a Výkonný výbor. Členmi Valného zhromaždenia sú všetky zúčastnené krajiny a niektoré medzinárodné spoločnosti. V súčasnosti je to 42 krajín (medzi nimi aj Československo) a dve spoločnosti. Výkonný výbor vedie a koordinuje činnosť CIPL. Na jeho čele je prezident (spravidla príslušník toho štátu, ktorý bude usporiadateľom nasledujúceho kongresu), ale dušou Výkonného výboru je generálny sekretár, ktorý v spolupráci s prezidentom a ostatnými členmi výboru vedie činnosť CIPL a udržiava kontakty so spolupracujúcimi medzinárodnými organizáciami. Generálnym sekretárom je už tradične Holanďan (v Haagu je aj sídlo CIPL), a to aj preto, že holandská vláda dáva komitétu veľkorysú podporu. Ďalšiu podporu poskytuje UNESCO a niektoré ďalšie štáty; členské štáty tiež platia istý ročný poplatok. Prvým generálnym sekretárom bol J. Schrijnen, dlhý čas vykonávala túto funkciu Ch. Mohrmanová, v r. 1945—1964 to bol nórsky lingvista A. Sommerfelt, v súčasnosti C. C. Uhlenbeck.

Činnosť CIPL sa rozvíja v štyroch smeroch: organizovanie medzinárodných kongresov v úzkej spolupráci s národnými komitétmi alebo vedeckými inštitúciami, príprava a vydávanie lingvistickej bibliografie (doteraz vyšlo 34 zväzkov), vydávanie monografií (dnes značne obmedzené pre ne-

dostatok finančných prostriedkov) a podporovanie špeciálnych lingvistic-
kých projektov, ako je Európsky jazykový atlas, Stredozemný jazykový
atlas.

Prvý medzinárodný lingvistický kongres bol v apríli 1928 v Haagu a
podľa záverečných slov J. Schrijnena bol dôležitým medzníkom, lebo sa
na ňom prvý raz stretli uznávaní súčasní lingvisti a dokumentovali pred
celým svetom, že jazykoveda je samostatná veda. Na návrh A. Meilleta sa
prijalo uznesenie, aby sa medzinárodné kongresy konali každé tri roky.
Ďalšie kongresy boli r. 1931 v Ženeve, r. 1933 v Ríme, r. 1936 v Kodani.
Bruselský kongres plánovaný na r. 1939 musel byť odložený. Prvý povoj-
nový kongres bol v Paríži v roku 1948, potom r. 1952 v Londýne. Od tohto
roku sa kongresy začali konať v päťročných intervaloch: r. 1957 bol v Oslo,
r. 1962 v Cambridge, Mass.

Skutočným medzníkom v histórii týchto kongresov bol kongres v Buku-
rešti r. 1967. Na tomto kongrese sa svetovej lingvistickej verejnosti prvý
raz kompaktne predstavila sovietska jazykoveda. Hojná bola aj účasť ja-
zykovedcov z Československa, referáty mali V. Blanár a V. Schwanzer.
Tematickou novinkou bolo zaradenie problematiky generatívnej gramatiky,
ale aj lingvistickej štatistiky a informačných procesov..

Na 11. kongrese v Bologni (r. 1972) sa zúčastnilo už menej jazykovedcov
zo socialistických krajín a mnohí ohlásení referenti nemohli prísť. Do
programu bola zaradená aj problematika tagmémiky a stratifikačnej gra-
matiky, ale aj antropologická lingvistika, z menších okruhov napr. otázky
hlbkovej štruktúry a poradia generatívnych pravidiel. Objavila sa tu aj
problematika sociolingvistiky, jazykových zmien, generatívnej fonológie
a problematika jazykových univerzálií.

Dvanásť kongres bol vo Viedni r. 1977, kde sa podarilo sústrediť značný
počet jazykovedcov zo západu i z východu. Značná pozornosť sa tu veno-
vala napr. teórii textu. Ochabol záujem o generatívnu gramatiku, no boli
zaradené referáty o rozličných novších smeroch pestovaných v Amerike.

Na 13. kongrese v Tokiu (r. 1982) sa nepodarilo zúčastniť ani jednému
z čs. jazykovedcov.

Na august 1987 sa pripravuje 14. svetový kongres v Berlíne, hlavnom
meste NDR. Jeho ústrednou témou bude jednota a diferencovanosť v sú-
časnej jazykovede z hľadiska jednotlivých jazykovedných disciplín, ako aj
interdisciplinárnych prístupov a výsledkov. Usporiada ho Akadémia vied
NDR (jej Centrálny inštitút pre jazykovedu) v spolupráci s Humboldtovou
univerzitou. Predsedom prípravného výboru je akad. Werner Bahner, t. č.
predseda CIPL. Tematika rokovania sa plánuje rozdeliť do piatich hlav-
ných oblastí (podľa toho má byť aj päť plenárnych zasadnutí kongresu).
V prvej oblasti sa bude venovať pozornosť vzťahu modernej jazykovedy

k Wilhelmovi von Humboldtovi. Je to zároveň pocta usporiadajúcej krajine. V druhej oblasti venovanej sémantike a kognitívnej psychológii bude ústredným bodom významová štruktúra ako reprezentácia znalostí. V sociolingvistickej oblasti sa bude hovoriť o vypracúvaní a platnosti jazykových noriem. Ústrednou témou typológie bude vzťah celostnej a čiastkovej typológie. Z problematiky textovej lingvistiky sa bude skúmať interakčný vznik textov. Ústredným bodom v oblasti historickej jazykovedy bude vysvetľovanie jazykovej zmeny.

O všeobecných otázkach sa bude rokovať aj v osobitných rozhovoroch pri okrúhlym stole. Tu je na programe sedem okruhov: lexikon ako integrálna zložka gramatiky, jazyková nominácia, automatický preklad, aktuálne otázky výskumu valencie, pripisovanie funkcií v analýze diskurzu, problémy syntaktickej štruktúry komplexných slov, koncept prirodzenosti pri vysvetľovaní morfológických a syntaktických zmien. Ako vidieť, nastoľujú sa tu nové problémy, ktoré sa intenzívne skúmajú a diskutujú.

Napokon sú v programe aj tradičné referáty v sekciách, kde sa so svojou problematikou môžu predstaviť všetci jazykovedci. V sekciách budú zastúpené tieto disciplíny, resp. témy: fonetika a fonológia, morfológia, tvorenie slov, syntax, syntax a sémantika, lexikálna sémantika, jazyková zmena, sociálna a teritoriálna variácia jazykov, jazykové plánovanie a jazyková politika, jazykové kontakty, osvojovanie jazyka, neurolingvistika, jazyk a poetika, text a diskurz, počítačová lingvistika, univerzálne a typológia, historickoporovnávacia jazykoveda, teória prekladu, dejiny jazykovedy.

Z prehľadu rokovaní v sekciách vidieť jednak zviazanosť s tematikou plenárnych zasadnutí a s diskusiami pri okrúhlym stole, jednak celkovú orientáciu súčasnej jazykovedy. Popri tradičných okruhoch, ako je fonetika a fonológia, tvorenie slov, objavuje sa tu textová a počítačová lingvistika, ale nezabúda sa ani na sociolingvistické témy, na psycholingvistické problémy, na vzťahy s literárnou vedou a prekladaním, ale ani na historickoporovnávacu jazykovedu a dejiny jazykovedy.

Krátky pohľad na dejiny medzinárodných lingvistických kongresov, ale najmä podrobnejšie štúdium kongresových referátov (ktoré sa vydávajú so železnou pravidelnosťou) ukazuje, že jazykoveda patrí v domácich i svetových reláciách k závažným humanitným vedným odborom a že v jej rozvoji sa veľmi názorne odráža celkový vývin svetového myslenia, ale aj prínos k tomuto mysleniu zo strany jednotlivých národných lingvistík.

Štrnásty medzinárodný lingvistický kongres svojím priaznivým miestom konania na styku dvoch ideologických oblastí zaiste bude svojím obsahom i ústrednou myšlienkou o jednote v diferencovanosti jazykovedy pokračovať v doterajšej tradícii kongresov a bude dobrou príležitosťou aj pre

našu jazykovedu vstúpiť do kontaktov so svetovým fórom a predložiť tu výsledky vlastných výskumov.

Ján Kačala

SÉMANTICKÁ PROBLEMATIKA SLOVNODRUHOVÝCH PRECHODOV

(Slovnodruhovú prechody z neurčitých slovesných tvarov)

1. Slovnodruhovým prechodom rozumieme takú zmenu slovnodruhovej príslušnosti, pri ktorej sa z tvaru slova stáva nové pomenovanie, slovo s inou slovnodruhovou platnosťou. Zmenu slovnodruhovej platnosti nesprievádza zmena paradigmy, tak ako je to bežné napr. pri tvorení podstatných alebo prídavných mien príponami: *zástupca* — *zástupkyňa* — *zástupcovský* — *zástupcovstvo*; *filozof* — *filozofia* — *filozofka* — *filozofický*. Pri slovnodruhovom prechode sa paradigma alebo nemení (napr. *vyučujúci* — činné prídavné prítomné a podstatné meno; *poškodený* — trpné prídavné prítomné a podstatné meno; *sprostredkovaný* — trpné prídavné prítomné a prídavné meno), alebo sa stráca, lebo príslušný výraz tu vypadáva z paradigmy (napr. *hádam* — 1. os. sg. slovesa *hádať* a časť; *škoda* — nom. sg. substantíva a vetná príslovka alebo časť; *zima* — nom. sg. substantíva a príslovka; *v závislosti od* — lok. sg. substantíva *závislosť* s predložkou *v* + predložka *od* a predložkový výraz; *prostredníctvom* — inštr. sg. substantíva *prostredníctvo* a predložka s gen.), alebo — ak hovoríme o slovnodruhovom prechode v širšom zmysle — nemožno o paradigme hovoriť, lebo ide o prechody medzi neohybnými slovami, pričom základný je postup od plnovýznamového slova k neplnovýznamovému (príslovky takto nadobúdajú platnosť predložiek alebo častíc, napr. *vyjsť hore* → *hore strminou*; *dobré zaobchádzať* s niekým → *dobré* ako vyjadrenie súhlasu), ale časté sú aj prechody medzi neplnovýznamovými slovami samými (napr. spojky *ale*, *aby*, *aj* majú aj platnosť častíc, častice *iba*, *len* sa stávajú súčasťou spojkových výrazov *iba keď*, *len keď* s časovým významom a pod.). Z uvedených príkladov sa ukazuje, že o zmene paradigmy možno v istom zmysle hovoriť iba v prípade typu *zima*, pri ktorom sa slovnodruhovým prechodom zamieňa substantívna paradigma (t. j. súbor tvarov podľa skloňovania) príslovkou (t. j. súborom tvarov podľa stupňovania: *zima*, *zimšie*, *najzimšie*).

2.1. Výdatným zdrojom slovnodruhovom prechodov je sloveso, najmä

neurčité slovesné tvary. Je to dané centrálnym postavením slovesa v systéme slovnej zásoby jazyka, bohatou morfológiou slovesa, ako aj jeho sémantikou a spätosťou sémantiky so sémantikou iných plnovýznamových slovných druhov (výrazným spájacím článkom sú tu deverbatívne podstatné mená a prídavné mená — ich sémantickú analýzu podáva K. Buzássyová, 1974). Túto úlohu slovesa vyzdvihujú aj autori Morfológie slovenského jazyka (1966, s. 362), keď hovoria, že slovesá majú „pomocou svojich diferencovaných tvarov zástoj všetkých autosémantických slovných druhov — sloviess, podstatných mien, prídavných mien a prísloviek“. Ak posudzujeme derivačnú a transpozičnú potenciú slovesa dovedna, môžeme povedať, že slovesu ako slovotvornému východisku a ako východisku slovnodruhových prechodov sa v počte a typoch derivátov a pod. nevyrovná ani jeden slovný druh. Z druhej strany je dôležité konštatovať, že sloveso neziskava slovnodruhovými prechodmi z ostatných plnovýznamových slovných druhov nič: morfológická a slovotvorná charakteristika slovesa je taká výrazná, že obohacovanie slovesa z iných slovných druhov prebieha iba slovotvornými postupmi, najmä príponovým, resp. aj predponovo-príponovým spôsobom tvorenia, čiže sloveso na rozdiel od všetkých ostatných slovných druhov sa nemôže obohacovať o nové prvky „jednoduchým“ prechodom slova z iného slovného druhu bez nadobudnutia morfematickej charakteristiky slovesa (hoci miera významovej blízkosti základového a derivovaného slova je veľmi vysoká; J. Horecký, 1971, s. 213 v tejto súvislosti píše, že pri de-substantívnych podmetových slovesách „prípona -ovať alebo -iť slúži iba na prevedenie podstatného mena do skupiny sloviess“).

2.2. Neurčité slovesné tvary, t. j. trpné prídavné prítomné, činné prídavné prítomné, prechodník a slovesné podstatné meno, už tým, že stoja na okraji slovesnej paradigmy, tvoria prechodnú oblasť medzi slovesom a inými slovnými druhmi. Aj preto sú spomedzi slovesných tvarov najčastejším východiskom slovnodruhových prechodov. Z neurčitých slovesných tvarov vznikajú slovnodruhovým prechodom nové podstatné mená (z trpných a činných prídavných prítomných, zo slovesného podstatného mena), prídavné mená (z trpných a činných prídavných prítomných), príslovky (z činných prídavných prítomných, prechodníkov) a predložky (z prechodníkov). Uvedieme prehľad problematiky doložený príkladmi:

a) trpné prídavné prítomné → prídavné meno: *prekvapený, vyjavený, nahnevaný, obmedzený, rozmazaný, spomalený, vyumelkovaný, (ne)uspokojený; ranený, varený, pečený, krájaný, lepený, pletený, lámaný (hovoríť lámanou nemčinou), (ne)plánovaný*;

b) trpné prídavné prítomné → podstatné meno: *hľadaný, poškodený, navrhovaný, volaný (opak volajúci), obvinený, obžalovaný, postihnutý, oklamáný, vybratí/-ní, menovaný, vyznamenání, zhromaždení, vážený (hovor.)*; *hriate, pálené*;

c) činné prídavné prítomné → podstatné meno: *vyšetrujúci, účinkujúci, pred-*

sedajúci, vyučujúci, skúšajúci, diskutujúci, pracujúci, manifestujúci, cestujúci, súťažiaci, volajúci (opak volaný), vedúci;

d) činné prídavné prítomné → prídavné meno: *prekvapujúci, vyčerpávajúci* (výklad), *deprimujúci, (ne)vyhovujúci, znevažujúci, vynikajúci, ohromujúci, zahanbujúci, zavádzajúci* (výklad;)

e) činné prídavné prítomné → príslovka: *plačúci, ležiaci, hromžiaci, vstávajúci;*

f) slovesné podstatné meno → podstatné meno: *vedenie* (1. vedúci činiteľa. 2. sústava drôtov, rúr a pod.), *tesnenie, obloženie, pranie, oblečenie, pletenie, postavenie, porozumenie, rozhorčenie, trápenie, stvorenie;*

g) prechodník → príslovka: *nechtiac, chtiac-nechtiac, vstávajúc-lihajúc;*

h) prechodník → predložka, resp. predložkový výraz: *(ne)rátajúc* (do toho) *koho, čo; (ne)vynímajúc koho, čo; nehladiac na koho, na čo; začínajúc kým, čím/od koho, od čoho; vychádzajúc z koho, z čoho.*

3.1. Už sme naznačili, že slovnodruhový prechod sa uskutočňuje bez zmeny formy. Ak sa napriek tomu hovorí o zmene slovnodruhovej príslušnosti výrazu, je nevyhnutné hľadať ju v oblasti obsahu, t. j. sémantiky. Keďže podstatu slovnodruhového prechodu tvoria procesy v oblasti sémantiky, pri ich objasňovaní pokladáme za potrebné uplatniť metódu komplexnej sémantickej analýzy. Ide totiž o súbor procesov v oblasti lexikálnej sémantiky, ako aj morfolologickej a syntaktickej sémantiky. Tieto čiastkové procesy tvoria komplex, v ktorom treba vidieť istú hierarchiu; na prvé miesto kladieme lexikálnu sémantiku. V ďalšej časti príspevku sa pokúsime ukázať, že tento náš metodický predpoklad je správny a že vystihuje podstatu slovnodruhového prechodu. Objektom našej analýzy bude trpné prídavné prítomné a z neho vzniknuté substantívum *postihnutý*.

3.2. Význam lexikálnej jednotky chápeme v súlade s prístupom, ktorý je v súčasnej lexikológii a sémantike veľmi rozšírený, ako hierarchicky usporiadaný systém významových zložiek rozličnej úrovne zovšeobecnenia. (V tomto zmysle formuluje svoje stanovisko V. Blanár, 1984, s. 42; naproti tomu J. Filipec v Českej lexikológii, 1985, s. 76, vzťahuje hierarchickosť na lexikálnu jednotku ako celok: „Lexikální jednotku jsme charakterizovali ... jako celek tvořený několika hierarchickými úrovněmi: 1. kategoriální, slovnědruhovou; 2. subkategoriální, morfológickou; 3. slovtvornou a 4. lexikální.“) S použitím metódy komponentovej analýzy vyčleňujeme tri druhy komponentov v sémantike pomenovania: 1. kategoriálne, ktoré charakterizujú veľké skupiny pomenovaní (napr. „predmetnosť“ charakterizuje podstatné mená, „dynamický príznak“ charakterizuje slovesá); 2. subkategoriálne, ktoré charakterizujú čiastkové skupiny pomenovaní vyznačujúcich sa rovnakým kategoriálnym komponentom (napr. skupinu živých bytostí v rámci substantív charakterizuje subkategoriálny komponent „životnosť“; skupinu činnostných slovies charakterizuje subkategoriálny komponent „činnosť“; atď.), a 3. individuálne, ktoré cha-

rakterizujú pomenovania ako špecifické prvky lexikálneho systému jazyka; podľa toho možno napr. význam substantíva *lavica* charakterizovať opisom „predmet na sedenie pre viac osôb“; význam slovesa *postihnúť*, ktorého tvarom je aj trpné prídastie *postihnutý*, možno opísať ako „uviesť do nepriaznivého, nepríjemného stavu“ (bližší výklad použitých termínov podávame v práci Kačala, 1980).

3.3. Z podstaty slovnodruhového prechodu vychodí, že zmena slovnodruhovej príslušnosti je nevyhnutne spojená so zmenou v kategoriálnom komponente daného výrazu. V našom prípade teda kategoriálny komponent „dynamický príznak“ musí byť vystriedaný kategoriálnym komponentom „predmetnosť“, resp. „predmet chápaný ako jestvujúci samostatne“. Toto stanovisko, ako sa nazdávame, je v súlade s tým, čo vo svojom príspevku o lexikálnej a syntaktickej derivácii tvrdil J. Kuryłowicz už r. 1936, že totiž „rozdiel medzi podstatným menom, prídavným menom, slovesom, príslovkou možno určiť iba z jedného hľadiska — lexikálneho . . . , najdôležitejšieho“ (Kuryłowicz, 1962, s. 58). Inej mienky je v tomto bode M. Dokulil (1986, 1982), ktorý sa problematikou slovnodruhových prechodov zaoberal u nás najmä sústavnejšie. V najnovšej práci vraví, že „v slovo-
tvornom význame transponovaného slova jsou . . . zásadne přítomny dva obecně kategoriální významy, a to slova výchozího i ten, který vstupuje do slova výsledného“, pričom však „v hierarchii obou kategoriálních obsahů má při transpozici dominantní postavení kategoriální obsah slova výchozího“ (Dokulil, 1982, s. 261). Na rozdiel od tejto mienky sa nazdávame, že zmena slovnodruhovej príslušnosti výrazu je nevyhnutne zviazaná so zmenou v kategoriálnom komponente tohto výrazu a s prebudovaním hierarchie sémantických komponentov výrazu — ináč nemáme skutočný dôvod o slovnodruhovom prechode hovoriť. Osobitne dôležité je uvedomiť si tento princíp práve pri slovnodruhových prechodoch, kde nemáme možnosť oprieť sa o zmenu vo forme pomenovania. Preto aj v metodologickej rovine zdôrazňujeme potrebu vychádzať i pri lexikálnych jednotkách, ktoré absolvovali slovnodruhový prechod, zo štruktúry lexikálneho významu, aká jestvuje pri lexikálnych jednotkách všeobecne, t. j. z predpokladu hierarchicky usporiadanej štruktúry významových komponentov.

3.4. Ak tieto teoretické a metodologické postuláty uplatníme v konkrétnom prípade prechodu tvaru trpného prídastia prítomného *postihnutý* medzi podstatné mená, môžeme povedať toto: Výraz *postihnutý* ako trpné prídastie prítomné, ktoré je súčasťou paradigmy slovesa *postihnúť niekoho, niečo*, má kategoriálny sémantický komponent spoločný všetkým slovesám, t. j. „niečo chápané ako príznak prebiehajúci v čase“. Subkategoriálny komponent v sémantike slovesa *postihnúť* možno charakterizovať ako „procesuálnu zmenu s externým vyústením realizovaným bezpredložkovým

akuzatívom“ (tieto vlastnosti dynamického príznamu umožňujú zmenu aktívnej gramatickej perspektívy vety so slovesom *postihnúť* na neaktívnu, resp. pasívnu). Individuálne komponenty v sémantike tohto slovesa možno vystihnúť opisom „nepriaznivo zasiahnuť do situácie, stavu niekoho, niečoho“, resp. „uviesť niekoho, niečo do nepriaznivého, neprijemného stavu“. Tento význam slovesa *postihnúť* sa realizuje vo vetách

- (1) Krajinu *postihlo* sucho.
- (1a) Krajina *bola postihnutá* suchom.
- (2) Obyvateľov *postihla* neúroda.
- (2a) Obyvatelia *boli postihnutí* neúrodou.

Pravdaže, zmenou príslušnosti výrazu *postihnutý* k slovesu, jeho prechodom k podstatným menám sa kategoriálnym komponentom v jeho význame stáva významový prvok „niečo chápané ako jestvujúce samostatne“, t. j. význam predmetnosti, ktorý je vlastný všetkým slovám hodnoteným ako podstatné mená. Ako subkategoriálne komponenty vo význame podstatného mena *postihnutý* možno uviesť konkrétnosť, životnosť, osobovosť a aktívnosť. Individuálne komponenty v sémantike nového podstatného mena môžeme (s opretím o kategoriálny a subkategoriálne komponenty v sémantike) vystihnúť spojením „postihnutá osoba“, resp. opisom „osoba, do ktorej situácie niekto alebo niečo nepriaznivo zasiahlo“, príp. „kto bol uvedený do nepriaznivého, neprijemného stavu“. Tento význam novovzniknutého substantíva nachodíme v príkladoch

- (3) *Postihnutým* poskytli všestrannú lekársku starostlivosť a pomoc.
- (4) *Postihnutí* sa zhromaždili na určenom mieste.
- (5) *Postihnutých* vyzvali, aby sa prihlásili na národnom výbore.
- (6) *Postihnutý* vyčíslil škodu vo výške 1000 Kčs.
- (7) *Postihnutý* neohlásil krádež majetku nikomu.

3.5. Z porovnania významovej štruktúry trpného prídavného *postihnutý* ako slovesného tvaru a významovej štruktúry podstatného mena *postihnutý* vychodí, že slovnodruhový prechodom sa významová štruktúra pôvodného výrazu zásadne zmenila. Zmenil sa nielen kategoriálny komponent vo význame nového pomenovania, lež aj subkategoriálne komponenty, ktoré na kategoriálny komponent nadväzujú a sú s ním úzko späté, a napokon aj individuálne komponenty, ktoré najviac poukazujú na slovný druh, z ktorého nové pomenovanie týmto sémantickým tvorením vzniklo, a zároveň zaobstarávajú najužšie spojenie s mimojazykovou skutočnosťou. V novoutvorenom pomenovaní zisťujeme nový kategoriálny komponent a subkategoriálne komponenty, kým v individuálnom komponente sa zachováva dejová a denotatívna, resp. referenčná zložka výcho-

diskového slovesa. Možno povedať, že dynamický príznak zahrnutý v individuálnom komponente v sémantike slovesa *postihnúť* sa slovotvorným prechodom trpného prídavia *postihnutý* za podstatné meno transponoval do individuálneho komponentu novovzniknutého pomenovania — podstatného mena *postihnutý*. Dejový významový prvok, ktorým nové podstatné meno kotví stále vo význame slovesa, v podstatnom mene nezanikol, lež sa prehodnotil na individuálny komponent v sémantike nového pomenovania a dostal sa tak ako „cudzí prvok“ do významovej štruktúry podstatného mena. Týmto sémantickým komponentom si novovzniknuté podstatné meno zároveň zachováva (sémantický) vzťah k pôvodnému slovnému druhu, ktorého súčasť tvorilo ako jeden člen paradigmy.

3.6. Z našej analýzy zmien v sémantike výrazov prechádzajúcich z jedného slovného druhu do druhého vyplýva, že pri slovnodruhovom prechode sa nevyhnutne menia kategoriálne a subkategoriálne komponenty v sémantike pomenovania, t. j. tie, čo najzreteľnejšie signalizujú prechod z jedného slovného druhu do iného. Na druhej strane sa aj pri slovnodruhovom prechode zachováva ten komponent v sémantike, na základe ktorého možno pomenovanie sémanticky identifikovať, t. j. individuálny komponent. Pri analýze prechodu trpného prídavia prítomného medzi podstatné mená sme videli, že zachovaný komponent v sémantike má dejový ráz. Je to pochopteľné, ak si uvedomíme, že tento dejový ráz, resp. dynamický príznak ako kategoriálny komponent v sémantike slovesa prestupuje aj ostatné komponenty — subkategoriálne a individuálne. Preto sa aj v substantíve vzniknutom slovnodruhovým prechodom zo slovesného tvaru zachováva dejový prvok.

4. Významné zmeny nastávajú v morfológických vlastnostiach novovzniknutého pomenovania. Keďže sa tieto zmeny nedotýkajú morfológiej formy (novovzniknuté podstatné meno si zachováva morfológickú formu prídavného mena, ktorú si donáša so sebou na základe svojho pôvodu), opäť je potrebné sústrediť sa na rozbor zmien v morfológiej sémantike. Ak sa istý výraz stáva podstatným menom, tento proces zákonite sprievádzajú zmeny v platnosti morfológických (gramatických) kategórií vlastných podstatným menám, t. j. kategórií gramatického rodu, čísla a pádu. Status týchto kategórií pri trpnom prídaví (ako aj pri adjektívach a adjektíváliach vôbec) a pri paralelnom substantíve je diametrálne odlišný: kým výraz *postihnutý* ako trpné prídavie prítomné má tieto kategórie iba na základe kongruencie s nadradeným menom, s ktorým sa syntakticky spája, ako substantívum má slovo *postihnutý* tieto gramatické kategórie ako vlastné — tak ako každé iné podstatné meno. Z toho vyplýva, že v týchto gramatických kategóriách sa na základe zhody prispôsobujú novovzniknutému substantívu kongruentné adjektívne, participiálne, zámenne

a číslovkové prívlastky (napr. *každý postihnutý, od každého postihnutého, smutný postihnutý, smutného postihnutého, rozčarovaný postihnutý, s rozčarovaným postihnutým*...). Konštituovanie týchto morfológických, resp. gramatických významových prvkov, je, pravdaže, spojené so zmenami v lexikálnej sémantike, ktoré tvoria východisko morfológickej i syntaktickej platnosti pomenovaní. S ustálením sa kategoriálneho komponentu „predmetnosť“ a subkategoriálneho komponentu „osoba“ vo význame nového podstatného mena je totiž bezprostredne zviazané konštituovanie samostatného, vlastného prvku „gramatický rod“ a s ním spojeného prvku „číslo“; tým sa v trpnom prídavku *postihnutý* nahrádza schopnosť zhodovať sa v rode, čísle a páde s nadradeným substantívom.

Na rozdiel od iných lexikálno-sémantických a gramatických javov zostáva lexikálno-gramatická kategória vidu silným signálom slovesného pôvodu nového podstatného mena. Ako ukazujú príklady vidovo súvzťažných trpných prídavkov *navrhovaný – navrhnutý* a z nich utvorených substantív, súvis so základovým slovesom v otázke vidu sa zachováva; slovesné východisko novoutvorených podstatných mien podľa toho nemôže byť z hľadiska vidu ľubovoľné. Potvrdzujú to aj tie príklady (pravdaže, z inej strany), ktorých východisko môže byť alebo býva iba v jednom vide — nedokonavom (napr. *volaný, hľadaný*) alebo dokonavom (*opustený, postihnutý*). Pravdaže, treba podčiarknuť, že tu ide naozaj len o súvis so základným slovesom, lebo pre novovzniknuté substantívum je lexikálno-gramatická kategória vidu (podobne ako aj väzba) irelevantná tak z hľadiska jeho sémantickej štruktúry, ako aj plnenia úlohy vo vete.

5.1. K javom lexikálnej a morfológickej sémantiky sa tesne pridružujú i javy syntaktickej sémantiky. Novovzniknuté pomenovanie sa stáva plnoprávnym členom podstatných mien aj tým, že nadobúda charakteristické vlastnosti nového slovného druhu aj v syntaxi. To značí, že sa stáva schopným vystupovať v tých syntaktických funkciách, ktoré sú charakteristické pre tento slovný druh, a aj jeho syntaktická spájateľnosť sa ustáľuje v súlade so syntaktickou spájateľnosťou nového slovného druhu. Pri tomto závere sa môžeme znova odvolať na J. Kuryłowicza (1962, s. 61), ktorý vraví, že „prvotné syntaktické funkcie vyplývajú z lexikálnych významov častí reči a predstavujú svojho druhu transpozíciu týchto významov“.

Z druhej strany možno zasa uviesť autorov, ktorí zdôrazňujú syntaktickú (resp. sémanticko-syntaktickú) stránku slovnodruhových prechodov. Tak postupuje napr. M. Dokulil (1968, s. 229 n.): medzi slovnodruhovými prechodmi zaraďuje substantivizáciu, adjektivizáciu, adverbializáciu a verbalizáciu. Slovnodruhový prechod charakterizuje ako taký, pri ktorom „slová patriace k istému slovnému druhu prijímajú v jednom alebo vo viacerých svojich tvaroch také sémanticko-syntaktické črty, ktoré sú charakteris-

tické pre iný slovný druh (resp. pre jeho tvary)“ (s. 233). A jeho záver: „Vo vlastnom zmysle ide tu teda primárne nie o slovotvorné, lež iba o sémanticko-syntaktické procesy, ktoré až sekundárne vedú ku vzniku nového slova s vlastnou paradigmou“ (s. 233). V tejto línii ide aj E. S. Kubriakovová (1974, s. 75), ktorá slovnodruhovú prechody tohto typu označuje ako syntaktickú transpozíciu: jej výsledkom je „zmena syntaktických funkcií východiskovej jednotky bez úplnej zmeny morfológického obkolesenia“.

5.2. V súvisi s analyzovaným príkladom sa žiada povedať, že substantívum *postihnutý* vystupuje v takých istých syntaktických funkciách ako iné substantíva. Na základe subkategorálnych komponentov životnosť, osobovosť a aktívnosť (ktorú chápeme ako schopnosť byť sémantickým subjektom deja a vety) sa pre toto substantívum stáva typická najmä funkcia syntaktického podmetu (porov. naše príklady (4), (6) a (7)), ako aj funkcia syntaktického predmetu realizujúceho substanciu, na ktorú prechádza dej, resp. ktorú dej zasahuje (porov. príklady (3), (5)). Podstatné meno *postihnutý* sa syntagmaticky spája s pomenovaniami inej slovnodruhovej platnosti tak ako ostatné podstatné mená. Okrem príkladov na spájanie so slovesom vo funkcii prísudku citovaných vyššie možno poukázať na príklady spojení s kongruentnými prívlastkami vyjadrenými rozličnými slovnými druhmi: *prvý postihnutý*, *vypočutý postihnutý*, *dva postihnutí*, *všetci postihnutí*, *smutný postihnutý*, *opustený postihnutý*, *každý triezvo uvažujúci postihnutý* atď.

6.1. Z nášho rozboru vychodí predovšetkým záver o asymetrickom vývine obsahovej (významovej) a formálnej (výrazovej) stránky pri tej zmene slovnodruhovej príslušnosti výrazu, ktorú označujeme ako slovnodruhový prechod (transpozíciu): kým významová stránka výrazu prechádza podstatnou prestavbou, formálna stránka výrazu zostáva nezmenená. Tá spolu s istou zložkou vo význame zreteľne signalizuje pôvod nového pomenovania a udržiava zjavný súvis vo výrazovej i významovej zložke s pôvodným výrazom (tvarom). Tento súvis však nemožno pokladať za rozhodujúci. Rozhodujúca je prestavba významových komponentov nového pomenovania a konštituovanie sa kategoriálneho a subkategorálnych komponentov v sémantike v súhlase s významovou stavbou ostatných slov tvoriacich daný slovný druh.

6.2. Druhý záver sa týka vzťahu slovnodruhových prechodov k tvoreniu nových slov. Slovnodruhové prechody v porovnaní s tvorením slov predstavujú menej produktívny, ale nie zanedbateľný spôsob vzniku nových pomenovaní. Slovnodruhovým prechodom vznikajú také nové pomenovania, ktoré neznačia iba jednoduché početné rozmnoženie istého synonymického radu alebo slovnej zásoby vôbec, lež práve pomenovania sémanticky spravidla zreteľne diferencované oproti významovo príbuzným po-

menovaniam, vhodne rozširujúce lexikálny repertoár jazyka a saturujúce špecifickú pomenúvaciú potrebu.

6.3. Tretí záver možno formulovať z hľadiska miesta slovnodruhových prechodov v kontexte súčasného stavu jazyka a jeho dynamiky. Slovnodruhovú prechody sú totiž jedným z najvýraznejších prejavov dynamiky súčasného stavu jazykového systému a jeho fungovania v spoločenskej komunikácii. Slovnodruhovú prechody v tomto zmysle signalizujú vzájomné vzťahy medzi slovnými druhmi, najmä medzi základnými, ako aj pohyb v týchto vzťahoch od jedného slovného druhu k druhému.

6.4. Analýza významovej stránky slovnodruhových prechodov — a to je náš posledný záver — je závažná pre teóriu lexikálneho významu a osobitne pre jeho štruktúru. Podporuje teóriu o hierarchickom usporiadaní komponentov v sémantike pomenovania, ako aj rozhodujúce postavenie kategoriálneho komponentu v sémantike pomenovania pri konštituovaní nového pomenovania vzniknutého slovnodruhovým prechodom i pri plnení syntaktických funkcií tohto pomenovania.

Literatúra

- BLANÁR, V.: Lexikálno-sémantická rekonštrukcia. Bratislava, Veda 1984. 216 s.
BUZASSYOVÁ, K.: Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava, Veda 1974. 240 s.
DOKULIL, M.: Zur Frage der Konversion und verwandter Wortbildungsvorgänge und Beziehungen. In: Travaux linguistiques de Prague. 3. Prague, Academia 1968, s. 215–239.
DOKULIL, M.: K otázce slovnědruhových převodů a přechodů, zvl. transpozice. Slovo a slovesnost, 43, 1982. s. 257–271.
FILIPEC, J. — ČERMÁK, F.: Česká lexikologie. Praha, Academia 1985. 284 s.
HORECKÝ, J.: Slovenská lexikológia. I. Tvorenie slov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 252 s.
KAČALA J.: Zámernosť a nezámernosť ako komponenty sémantiky slovesa. Jazykovedný časopis, 31, 1980, s. 131–139.
KUBRIAKOVA, E. S.: Derivacija, transpozicija, konversija. Voprosy jazykoznanija, 1974, s. 64–76 (č. 5).
KURYŁOWICZ, J.: Derivacija leksičeskaja i derivacija sintaksičeskaja. K teorii častej reči. In: Očerki po lingvistike. Moskva, Izdatel'stvo inostrannoj literatury 1962. s. 57–70.
Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

DIE SEMANTISCHE PROBLEMATIK DER WORTARTÜBERGÄNGE

Zusammenfassung

Der Wortartübergang ist Prozess, bei dem von der Verbform eine neue Benennung, ein Wort mit einer anderen Wortartgültigkeit entsteht. Die Basis des Wortartübergangs bilden die Prozesse im Bereich der lexikalischen Semantik, Morphologie und

Syntax. Diese partiellen Prozesse stellen einen Komplex dar, in dem bestimmte Hierarchie zu sehen ist. Entscheidend für die Entstehung einer neuen Benennung sind die lexikalisch-semantischen Prozesse: die Grundlage für den Wortartübergang ist die Veränderung der kategorialen Komponente des neu entstandenen Wortes, was die Umgestaltung der Komponenten in der Semantik der neuen Benennung mit sich bringt. In der neu gebildeten Benennung wird aber der semantische Zusammenhang mit der Ausgangsform bzw. Benennung deutlich bewahrt. Die Wortartübergänge reflektieren am auffallendsten die Dynamik im gegenwärtigen Zustand des Sprachsystems.

Ján Horecký

SYSTEM KONCEPTUALIZÁTOROV

Ak má umelá inteligencia primeraným spôsobom modelovať prirodzenú inteligenciu, musí mať schopnosť simulovať aspoň verbálne správanie človeka, a to v jeho funkcii epistemickej (pri priamom pozorovaní a poznávaní objektov) a persuzívnej (pri poznávaní sprostredkovanom inými ľuďmi). Do systému verbálneho správania človeka patrí popri jeho základnej zložke — jazykovom systéme vo vlastnom zmysle — na jednej strane systém konceptov, na druhej strane interakčný systém (Horecký, 1985). Kým konceptuálny systém sprostredkúva vzťah k realite, resp. k myšlienkovkej oblasti, interakčný systém umožňuje vzťah k iným subjektom, je predpokladom jazykovej komunikácie.

Konceptuálny systém však nemôže patriť do vlastného jazykového systému, lebo je to prvok z myšlienkovkej oblasti. R. I. Pavilioniš (1983) vymedzuje konceptuálny systém ako systém predstáv a mienok človeka o svete. Odráža tak poznávaciu skúsenosť človeka. Treba však zdôrazniť, že nejde o človeka ako jednotlivca, ale o zovšeobecnenú, generalizovanú skúsenosť všetkých príslušníkov daného komunikačného (i jazykového) spoločenstva. Teda koncepty sú do značnej miery socializované. M. Bierwisch (1984) skúma rozličné mentálne vrstvy u človeka a rozlišuje predovšetkým dve z nich: jazykový systém a konceptuálny systém. Konceptuálny systém umožňuje konceptualizovať reálne a fiktívne situácie.

Kým M. Bierwisch analyzuje jestvujúci stav vo vedomí človeka, R. I. Pavilioniš obracia pozornosť skôr na výklad porozumenia u človeka. S tým súvisí aj fakt, že M. Bierwisch vychádza z konkrétnej jazykovej situácie, analyzuje predovšetkým jazykové javy, napr. význam istých slov. R. I. Pavilioniš skúma možnosti porozumenia práve pomocou konceptov.

Sovietska psychologická škola reprezentovaná najmä Vygotským a interpretovaná najnovšie J. S. Kubriakovovou (1986) venuje hlavnú pozornosť problematike rečovej činnosti, predovšetkým tvoreniu komunikátov. Predpokladá, že ešte pred jazykovým stvárnením výpovede musí jestvovať istý osobný zmysel, individuálny koncept o situácii. Nejasná je tu však otázka, či takýto individuálny koncept sa skutočne utvára, až keď si hovoriaci uvedomuje zámer komunikovať, alebo či sa berie zo spoločensky jestvujúcej zásoby konceptov. Zdá sa, že každý jednotlivec si síce postupne vytvára svoju vlastnú, individuálnu sústavu konceptov — k tomu smeruje celý proces vzdelávania v škole i sebazvdelávania, ale pritom sa nevyhnutne včleňuje do zásoby konceptov jestvujúcich v danom spoločenstve; v prípade jazykovej komunikácie spravidla berie už hotové koncepty a ich reprezentáciu v podobe jazykových znakov. Dobré na to poukazuje M. Bierwisch, keď skúma vzťahy medzi konceptuálnym a jazykovým systémom. Predpokladá, že v oboch systémoch platia rovnaké základné princípy i rovnaké pravidlá o reprezentácii.

Práve z predpokladu, že jazykový systém je uspôsobený odrážať prvky konceptuálneho systému, vyplýva téza, že konceptuálny systém nepatrí do jazykového systému, ale že v tomto jazykovom systéme musia byť isté prostriedky jednak na formovanie konceptov, jednak na ich jazykové stvárnenie. Z týchto predpokladov vychádza hypotéza, že v jazykovom systéme jestvuje osobitný systém konceptualizátorov.

Ak sa teda konceptuálny systém kladie v systéme verbálneho správania medzi realitu a jazyk, je možné klásť sémantiku, ako to robí M. Bierwisch, na rozhranie (interface) medzi konceptuálnym a jazykovým systémom. Tým sa síce vystihuje obsahovo-formová podstata sémantiky, ale zároveň sa sémantika nepokladá za súčasť jazyka. Praktická skúsenosť však ukazuje, že jazyk bez sémantiky by bola číra forma a nemal by zmysel, nemohol by spĺňať jednu zo svojich základných funkcií, komunikatívnu. Je preto nevyhnutné klásť sémantiku, aszda v podobe podsystému sémantických príznakov, do jazykového systému.

Do jazykového systému však nevyhnutne patrí aj systém konceptualizátorov, prostriedkov na jazykové uchopenie mimojazykovej skutočnosti, jej individuálnych objektov i myšlienkových zovšeobecnení, ale aj konkrétnych situácií. V tomto zmysle možno za konceptualizátory pokladať aj tie prvky jazyka, ktoré sa tradične označujú ako gramatické kategórie. Pravda, ich obsah i rozsah treba v príslušnej miere rozšíriť a za kategórie pokladať nielen tradičné kategórie typu gramatický čas, gramatický rod, pád, číslo, ale aj všeobecné jazykové kategórie typu substančnosť, procesualnosť, ba aj také prostriedky, ktorými sa vyjadruje lokácia v čase a priestore, pohyb v čase a priestore. Ukazuje sa, že všetky tieto kategórie možno jednoznačne

:
:
l
l
ε
r
a
p
s
tu
k
ja

ňu
tu

na
V
(n
há:
kor
I
istý
kat
sa :

Slov

vymedziť pomocou dialektického vzťahu ich obsahu a formy, ako aj vzťahu ich štruktúrovanosti (danej práve obsahom a formou) a funkcie (Horecký, 1984).

Myšlienka istého konceptuálneho systému sa začína črtiť už v Jakobsonovom pokuse vymedziť všeobecný význam pádov takými kategóriami, ako je zasiahnutosť, rozsahovosť a okrajovosť, ale aj Fillmorovou teóriou pádov. Je pozoruhodné, že v obidvoch týchto teóriách nejde vlastne len o pád v tradičnom zmysle, ale vo veľkej miere aj o vymedzenie priestorových vzťahov a o definovanie základných sémantických a gramatických vlastností slovesa. V tomto zmysle teória všeobecného významu pádov i teória pádov — rolí, ba aj teória rámcov a aktantov smerujú k vypracovaniu základných pojmov tvoriacich obsah konceptuálneho systému. Potvrdzuje to aj teória H. Schonevelda (1983), ktorý nadväzuje na Jakobsonovu teóriu významu pádov, ale do skúmania zahrnuje aj vyjadrovanie vzťahov pomocou predložiek a postuluje základné sémantické parametre takéhoto systému. Sú to také príznaky, resp. kategórie, ako pluralita (tranzitívnosť), dimenzionalita, dištinktivnosť (zdvojenosť), extenzia (smerovosť, zasiahnutosť), reštrikcia (okrajovosť) a objektovosť (objemovosť, kvantifikácia). Ako vidieť, najmä v posledných troch kategóriách sa objavuje Jakobsonov pojmový systém. Zdá sa však, že všetky Schoneveldove kategórie možno zredukovať na dva základné príznaky: transgresívnosť a pluralnosť, ak sa budú chápať ako binárne príznaky a bude sa brať do úvahy aj ich celková neprítomnosť alebo irelevantnosť: zdvojenosť je vlastne istý prejav pluralnosti, podobne kvantifikácia, rozmerovosť, rozpriestranenosť, smerovanie v priestore i rozsah zasiahnutosti sa dajú vyjadriť príznakom transgresívnosti, ktorým možno v kladnej podobe vyjadriť smerovanie k cieľu, v zápornej podobe vychádzanie od pôvodcu deja, v podobe $\pm$ vyjadruje zotrvávanie v priestore bez pohybu.

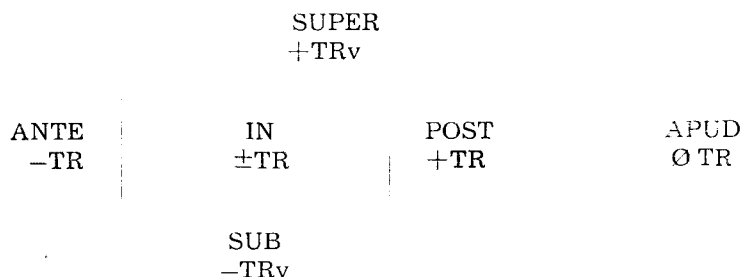
Vcelku však ešte treba triediť príslušné kategórie na také, ktoré stvárajú situáciu — situačné kategórie a na také, ktoré stvárajú objekty v situácii — nominačné kategórie.

Základné postavenie v konceptuálnom systéme majú situačné kategórie, najmä tie z nich, ktoré vyjadrujú umiestnenie objektov v priestore a čase. V jazykovom systéme sú na vyjadrovanie postavenia rozličné predložky (napr. v slovenčine), resp. postfixy (napr. v maďarčine); porov. *v dome* — *házban*. Predložky, resp. záložky treba teda pokladať za základné situačné konceptualizátory.

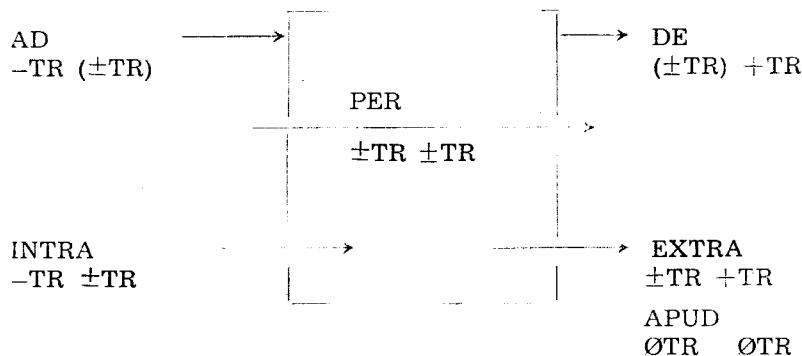
Lokalizácia v priestore je dosť zložitý jav, ale predsa možno konštruovať istý systém na základe obsahu a formy. Do obsahu takýchto lokalizačných kategórií patrí vyjadrovanie, resp. nevyjadrovanie transgresívnosti. Ak sa za východisko vezme istý uzavretý priestor (označovaný niekedy ako

locum), treba ho charakterizovať príznakom irelevantnej transgresivnosti, teda $\pm TR$. Poloha *ANTE* bude mať potom príznak $-TR$, poloha *POST* príznak $+TR$. Okrem toho treba rozlišovať horizontálnu a vertikálnu polohu, *ANTE* a *POST* vo vertikálnom význame majú teda ešte príznak *vert.* Poloha *APUD* bude charakterizovaná neprítomnosťou príznaku transgresivnosti — teda $\emptyset TR$.

Schematicky, s využitím priestorového zobrazenia:

Na vyjadrenie pohybovej lokácie v priestore možno využiť príznak transgresivnosti v zdvojenej podobe, pričom pri smerovaní k objektu je príznak „vnútri“ vyznačený v zátvorkách, pri smerovaní do objektu bez zátvoriek:

Pri vertikálnom smerovaní sa pripája ešte index *v*, napr. $(+TR +TR)_v$, $((\pm TR) +TR)_v$.

Typický transgresívny charakter má aj intencia slovesného deja. Typ *Ag — Pr — Pat* možno vyjadriť vzorcom $-TR +TR$, typ *Ag — Pr — Ag* vzorcom $-TR -TR$, typ *Ag — Pr* vzorcom $-TR \emptyset TR$ a napokon typ *Pr* vzorcom $\emptyset TR \emptyset TR$.

Lokáciu v časovom priestore možno zaznačiť veľmi jednoducho s použitím príznaku *TR* a pripojením indexu *t*:

ANTE
-TRt

NUNC
±TRt

POST
+TRt

Prirodzene, popri vyjadrovaní časových vzťahov predložkami alebo príslovkami jestvuje v mnohých jazykoch rozvinutý systém morfológického vyjadrovania časov. O tom bližšie pri nominačných kategóriách.

Druhú skupinu konceptualizátorov tvoria nominačné konceptualizátory. Patria k nim vlastne tradičné gramatické kategórie, lebo bez nich nie je nijaké pomenovanie objektu úplné. Popri tradičných gramatických (vlastne morfológických) kategóriách treba však vymedziť aj všeobecnejšie nominačné kategórie, ktoré sa niekedy označujú ako jazykové kategórie. Pretože však slúžia na základnú charakteristiku objektov, bude výhodnejšie ich označovať ako základné nominačné kategórie. Patria sem také kategórie ako substančnosť, procesuálnosť, kvalitatívnosť a kvantitatívnosť.

Podobne ako všetky gramatické, resp. jazykové objekty možno aj základné nominačné kategórie vymedziť ich obsahom, formou a funkciou. Ich funkciou je stvárňovať koncepty objektov (materiálnych aj ideálnych) príslušnými jazykovými prostriedkami. Obsah týchto kategórií tvoria klasifikačnosť, determinačnosť a transformačnosť. Sú to vlastne triediace kritériá, známe napr. u A. Erharta. Sú to však podstatné sémantické vlastnosti týchto kategórií, lebo funkciou celých týchto kategórií je aj triedenie mimojazykových objektov.

Forma základných nominačných kategórií je vymedzená gramémami, resp. príslušnými gramatickými kategóriami. Pri substančnosti sa tak uplatňuje kategória generickosti (gramatický rod a trieda mien), kauzálnosti (pád, prostriedky priestorovej lokalizácie, roly), plurálnosti a determinovanosti. Schematicky:

	generickosť	kazuálnosť	plurálnosť	determinovanosť
klasifikácia	+	-	+	-
determinácia	+	+	+	-
transformácia	-	+	+	+

Pri kategórii procesuálnosti fungujú ako formové prvky tieto gramémy, resp. gramatické kategórie: intenčnosť, personálnosť (osoba a honorifikosť), temporálnosť, modálnosť, aspektuálnosť (vid, Aktionsart) a perspektívnosť (diatéza, ergatívnosť). Schematicky:

	intenčnosť	personálnosť	temporálnosť	mod.	aspekt.	persp.
klasifikácia	+	+	—	—	+	—
determinácia	—	+	+	+	+	—
transformácia	—	—	—	+	+	+

Pri kategórii kvalitatívnosti sa uplatňuje gramatická kategória graduálnosti (stupeň) a kongruentnosti.

Je prirodzené, že ako nižšie nominačné kategórie sa uplatňujú tradičné gramatické (morfologické) kategórie, a to podľa príslušných základných nominačných kategórií, ako sme už naznačili. Funkciou týchto gramatických kategórií je byť formou nominačných kategórií, obsahom sú všeobecné významy (napr. všeobecné významy pádov Jakobsonovho typu), formu tvoria špecifické gramémy, napr. jednotlivé pády pri kategórii pádu. Ak sa napr. všeobecné významy pádov vymedzia podľa stupňa účasti na deji, dostaneme takúto schému:

účasť na deji	N	A	G	D	I	L
centrálna	+	+	±	—	—	—
aktívna	+	—	±	—	+	—
obmedzená	+	—	+	+	—	—

Na rozdiel od J. Oravca (1982) zahrnujeme do systému slovenských pádov aj lokál ako pád nezúčastňujúci sa na deji (v protiklade k nominatívu), pričom datívu pripisujeme obmedzenú účasť na deji.

Podobne obsah gramatickej kategórie genus verbi v latinčine možno vymedziť sémantickými príznakmi, ktoré vyjadrujú smerovanie deja od subjektu, ďalej k subjektu a napokon od objektu. Formu tejto kategórie tvoria gramémy aktívum, pasívum, reflexívum, médium a médiopasívum. V maticovom znázornení:

smerovanie deja	akt	pas	refl	med	medpas
S → O	+	—	+	+	+
S ← O	—	+	+	+	—
O → S	+	—	—	+	+

Napriek tomu, že základné nominačné kategórie sú typické situačné kategórie, lebo sa zúčastňujú na spoluvytváraní pomenovania objektov, uplatňuje sa v nich príznak transgresívnosti. Okrem kategórie intenznosti (porov. vyššie) možno príznakom *TR* charakterizovať aj kategóriu času (vo vzťahu k *ANTE*, *NUNC* a *POST*), slovesného rodu (prechod deja od subjektu, k subjektu a od objektu), slovesného spôsobu (smerovanie od agensa v indikative, k patiensu v imperative, irelevantné smerovanie v kondicionáli), ale aj kategóriu pádu (zasiahnutosť patiensu, vracanie k agensovi) a napokon aj osoby (smerovanie od 1. osoby, smerovanie k 2. osobe, irelevantné smerovanie pri 3. osobe). Príznak plurálnosti je charakteristický pri kategórii čísla, vidu a stupňa. Pre kategóriu rodu a determinovanosti je príznak plurálnosti i transgresívnosti irelevantný.

Ako vidieť z náčrtu problematiky, tradičné gramatické kategórie, ale aj všeobecné jazykové kategórie majú značnú účasť na jazykovom stvárňovaní pomenovaní pre objekty i situácie. Tieto kategórie sa v mnohých jazykoch vyjadrujú osobitnými morfémi, a to nesamostatnými (viazanými na kmene), ale aj samostatnými (často v podobe predložiek). Tvoria tak osobitný systém konceptualizátorov, charakterizovaný všeobecnými sémantickými príznakmi: transgresívnosťou a plurálnosťou.

Literatúra

BIERWISCH, M.: Essay in the Psychology of Language. Linguistische Studien. Reihe A. Arbeitsberichte. Akademie der Wissenschaften der DDR: Zentralinstitut für Sprachwissenschaft 1983. 307 s.

HORECKÝ, J. — BLANÁR, V. — SEKANINOVÁ, E.: Obsah a forma ako organizujúce princípy slovnej zásoby. In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1984, s. 13–21.

HORECKÝ, J.: Jazyk ako systém verbálneho správania. Slovo a slovesnosť, 46, 1985, s. 101–108.

KUBRIAKOVA, J. S.: Nominativnyj aspekt rečevoj dejatel'nosti. Moskva, Nauka 1986. 158 s.

ORAVEC, J. — BAJZÍKOVÁ, E. — FURDÍK, J.: Súčasný slovenský jazyk. Morfológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 231 s.

PAVILIONIS, R. I.: Problema smysla: Sovremennyy logiko-filosofskij analiz jazyka. Moskva, MysI 1983. 286 s.

SCHONEVELD, C. H.: Contributions to the Systematic Comparison of Morphological and Lexical Semantic Structure in Slavic Languages. In: American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists. Vol. I. Linguistics. Columbus, Oh., Slavica Publishers 1983, s. 321–347.

DAS SYSTEM VON KONZEPTUALISATOREN

Zusammenfassung

Aufgrund der Annahme, dass das Sprachsystem befähigt sein muss die Elemente des konzeptuellen Systems abzubilden, formuliert man die These, dass dieses konzeptualles System nicht in das Sprachsystem gehört. Es sind aber in diesem Sprachsystem gewisse Mittel notwendig, die das Formieren von Konzepten, aber auch die sprachliche Formulierung dieser Konzepten ermöglichen. Diese Mittel bilden das System von Konzeptualisatoren, d. h. solcher Mittel, die zum sprachlichen Ergreifen von äusseren Realität, ihrer individuellen Objekte wie auch von gedanklichen Verallgemeinerungen dienen. In diesem Sinne werden als Konzeptualisatoren einerseits die traditionellen grammatische Kategorien bezeichnet wie Tempus, Genus, Kasus, Numerus, andererseits aber solche Kategorien, wie Substantialität, Prozessualität, Qualität bezeichnet und beurteilt, aber in weiterem Sinne auch verschiedene Mittel, die der Lokalisation in Raum und Zeit dienen.

Klára Buzássyová

DYNAMICKÉ TENDENCIE V TVORENÍ ABSTRAKT

Medzi aktuálne úlohy lingvistického bádania patrí výskum dynamických tendencií v synchrónnom stave jazyka. Ak sa zameriame na slovnú zásobu, resp. na nejaký jej podsystem, značí to pohľad na slovnú zásobu ako systém aj ako proces, teda systém v pohybe s javmi charakteristickými pre lexiku v jej nominatívnom, ale aj komunikatívnom aspekte. Do systému slovnej zásoby vnášajú dynamiku viaceré faktory. Jeden faktor predstavuje kvantitatívne narastanie, dotváranie lexikálnych jednotiek podľa produktívnych typov. Druhým je ustavičné pretváranie, reštruktúracia, prispôbovanie jazykových jednotiek novým, spoločensky podmieneným komunikačným potrebám. Dynamickými faktormi v najvlastnejšom zmysle možno chápať hybné sily, ktoré podmieňujú pohyb a vývinové tendencie v rozličných onomaziologických a slovotvorných kategóriách a iných triedach slov (v čase), ale aj hybné sily spôsobujúce pohyb vo fungovaní ja-

zyka pri relatívne invariantnom čase; porov. terminologické rozlíšenie *rozvoj* (rozvitije) — *fungovanie* (funkcionirovanije) (Beriozin — Golovin, 1979). Takto vznikajú najmä konkurenčné a synonymické vzťahy, ktoré sú aj samy iniciátormi ďalších zmien.

Naším cieľom je poukázať na dynamické tendencie a faktory, ktoré podmieňujú v spomenutom zmysle pohyb v podsysteme abstraktnej lexiky. Z dvoch najcharakteristickejších typov abstraktných názvov — názvy spredmetnených vlastností, názvy spredmetnených dejov — sa sústredíme najmä na názvy vlastností (deadjektívne abstraktá). Názvy spredmetnených vlastností, t. j. transpozície adjektíva na substantívum s formantom *-osť*, podobne ako názvy z kategórie dejových mien (transpozície finitného slovesa na verbálne substantívum *-nie/-tie*) patria v slovanských, ale aj iných jazykoch k najproduktívnejším typom tvorenia slov. Veľká početnosť lexikálnych jednotiek z onomaziologickej a slovotvornej kategórie spredmetnenia vlastností a spredmetnenia deja a ich obohacovanie, dopĺňanie novými jednotkami sú podmienené tým, že v jazyku je permanentná potreba označovať rozličné príznaky poznávaných a hodnotených javov skutočnosti či už ako statické príznaky predmetov a javov (vlastností), alebo ako dynamické príznaky predmetov a javov (spredmetnené deje). Táto potreba je výrazná najmä v odbornej a publicistickej sfére, ale uplatňuje sa aj v bežnom hovorenom jazyku a v umeleckej reči.

Pre fungovanie názvov vlastností ako transpozíčných derivátov v komunikácii, teda v rečovej činnosti platí to, čo pre odvodené slová vôbec — alebo sa vyberajú z lexikonu, kde sa uchovávajú v podobe hotových pomenovacích jednotiek, alebo sa tvoria (generujú) ako nové pomocou mechanizmov slovotvorby (Kubriakova, 1986). Tieto dve možnosti môžeme vidieť aj vo vzájomnom usúvzťažnení. Tento aspekt zdôrazňuje V. M. Pavlov (1985), podľa ktorého jeden zo zdrojov jazykových zmien spočíva v tom, že keď sa akýkoľvek jazykový prostriedok používa v reči, neuplatňuje sa v nej ako čosi absolútne so sebou samým totožné, vopred hotové, nachádzajúce sa akoby v zásobe v potrebnom množstve aj pre všetky budúce prípady v podobe štandardných exemplárov, lež skôr v podobe istej matrice — stereotypu ako ohnivka funkčného systému, ktoré sa v rámci vlastnej reprodukcie opakovane pretvára. To značí, že keď sa jazykový prostriedok v reči reprodukuje, nestráca schopnosť adaptívne sa obmieňať (Pavlov, 1985, s. 12).

Navyše aj sám lexikon ako systém pomenovacích jednotiek možno vidieť v jeho dynamike; objem lexikonu nie je nemenný, stále dochádza k prechodu jednotiek z reči (parole) do lexikonu. Ak zdôrazňujeme, že transpozíčný typ derivácie vedie z nominatívneho (pomenovacieho) aspektu k nominácii sui generis, toto označenie používame nielen na vysvetlenie

protirečenia medzi podstatou transpozície derivácie (nemennosť lexikálneho obsahu východiskového slova a derivátu; Dokulil, 1982) a cieľom derivácie, ktorým je tvorenie nových samostatných pomenovacích jednotiek, ale aj na zohľadnenie faktu, že vznik novej pomenovacej jednotky má na rovine systému slovnej zásoby (lexikonu) na rozdiel od vzniku slova v reči, v textoch postupný, procesualný charakter. Sporadické transpozície (napr. adjektíva na abstraktné substantívum) ako pretvorenia v reči na úrovni individuálnych rečových použití sa môžu v jednotlivých prípadoch završiť tým, že príslušná lexéma sa v transponovanej podobe ustáli aj v lexikone, lexikalizuje sa (t. j. získa nadindividuálnu spoločensko-komunikatívnu platnosť), pričom jednou z podmienok lexikalizácie v takomto chápaní, t. j. ako prechodu jednotiek z reči do lexikonu, je časté používanie, uzualizácia derivátu (Pavlov, 1985, s. 31). To, či sa nové slová, medzi nimi aj transpozíčné deriváty, v lexikone ustália, závisí od sociálnych faktorov (vrátane komunikačných potrieb).

K lexikalizácii transpozíčných derivátov dochádza jednak tým, že názvy spredmetnených vlastností vykazujú oproti svojim motivujúcim adjektívam istý významový posun; za lexikalizáciu (a samostatnú pomenováciu jednotku) možno pokladať utvorenie názvu spredmetnenej vlastnosti, aj keď lexikálny obsah nie je oproti motivujúcemu slovu posunutý, ale v spoločenskej komunikácii sa uplatňuje tendencia označovať vlastnosť spredmetnene vo zvýšenej miere, pričom potreba tvoriť takéto pomenovanie je vysvetliteľná komunikačnými potrebami. Tento druhý prípad sa častejšie vyskytuje pri abstraktných názvoch vlastností tvorených od deverbatívnych adjektív.

O lexikalizácii iba uzualizáciou derivátu bez významového posunu oproti motivujúcemu adjektívu môžeme v súčasnej slovenčine hovoriť pri veľmi produktívnom tvorení (dotváraní) abstrákt s formantom *-osť* od adjektív na *-teľný* s významom pasívnej možnosti, ktorý prechádza aj do substantíva: *regulovateľnosť*; *manévrovateľnosť*, *demontovateľnosť*, *programovateľnosť*, *vyčerpateľnosť* (*zdrojov energie*) a pod. Často sa spredmetnene vyjadruje aj vlastnosť „sklon k istej činnosti, schopnosť vykonávať istú činnosť“, ktorá je charakteristickým významom adjektív s formantom *-avý*, *-ivý*: *vnímavosť* (= sklon, schopnosť vnímať), *súťaživosť* (sklon k súťaženiu), *čítavosť* (*knihy*) (= to, tá vlasťnosť, že kniha sa dobre číta, je čítavá) a pod. Potreba pomenovať schopnosť vykonávať istý dej ako technicky želanú alebo neželanú vlastnosť výrobku je výrazná najmä v odbornej komunikácii (*odparivosť*, *spekavosť*; *prirastavosť drevnej hmoty*).

V súčasnej slovenčine je produktívne i dotváranie abstrákt ako pomenovaní stavov, ktoré sú výsledkom (či dôsledkom) istých činností. Motivované sú adjektivizovanými trpnými prídastami: *rozpracovanosť*, *vybilancova-*

nosť (plánu), zabezpečenosť (úloh). Signálom funkcie abstrakta ako novej pomenovacej jednotky je jeho používanie s adjektívnymi prívlastkami špecifikujúcimi príslušný stav: *hmotná, materiálna zainteresovanosť; odborná, fyzická, psychická pripravenosť; nadsídlitná vybavenosť*.

Naproti tomu o transpozíciu adjektíva na substantívum späť s istým sémantickým posunom ide napr. pri abstraktách motivovaných desubstantívnymi adjektívami (alebo priamo substantívami), ktoré majú význam parafrázovateľný ako „taký ráz, charakter, ako vyjadruje motivujúce adjektívum“: *náznavosť, krízovosť (náznavý charakter, krízový charakter)*. Dynamiku v zmysle istej pohyblivosti, pružnosti významu vnášajú medzi názvy vlastností abstraktá formálne utvorené od relačných adjektív, ktorých význam je viac spätý s primárnym substantívom: *výchova k hudobnosti* (= k vzťahu k hudbe), *otázky vekovosti textu* (= vhodnosti pre istý vek). Abstraktá na *-osť* dynamizujú slovnú zásobu aj tým, že sú symptómom rozvíjania kvalitatívnych významov tých adjektív, ktorých primárny význam je vzťahový (relačný), čím prispievajú k reštruktúracii adjektív; porov. vzťahové adjektívum v spojení *študentský domov*, kvalifikačné adjektívum v spojení *študentský život* a abstraktum *študentskosť* (= vlastnosti, spôsoby charakteristické pre študentov), napr. *Urobil to zo študentskosti. Zaujímajú ju najmä možnosti umeleckého vyjadrenia dievčenskosti* (tlač).

Potrebou kvantifikovať v čase vedecko-technického rozvoja rozličné javy ako mimojazykovým faktorom si možno vysvetliť súčasnú vysokú produktivnosť tvorenia abstrakt s kvantitatívnym významom a abstrakt s významom parametra. Abstraktá typu *nehodovosť* (počet nehôd), *sledovanosť, zásluhovosť* (miera sledovania, miera zásluh) sa registrujú v slovanských jazykoch pomerne nedávno (v slovenčine porov. Horecký, 1971). Nepredstavujú transpozíciu vlastnosti do substantíva, lež sú to mutačné desubstantívne deriváty vyjadrujúce kvantitatívnu špecifikáciu vlastnosti, význam parafrázovateľný spojeniami „počet X, miera X, množstvo (X = motivujúce substantívum)“ (porov. Buzássyová, 1983).

Existuje neostrá hranica medzi kvantitatívnym typom abstrakt a podtypom názvov vlastnosti, ktoré majú význam parametra — obidva tieto významové typy spája to, že uplatnenie vlastnosti sa vyčísľuje. Významovú špecifikáciu parametra nemajú len názvy utvorené v slovenčine dnes už pri deadjektívnych vlastnostiach neproduktívnym sufixom *-ka* (*dĺžka, hrúbka, šírka*; porov. v poľštine názvy parametrov *wysokosć, grubosć*; Gregorczykowa, 1979). Za dopĺňanie názvov vlastností s parametrickým významom počítame aj tvorenie špecifickejších názvov zväčša ako súčasti terminologickej lexiky typu *rovinnosť, krivosť, svetelnosť: body maximálnej krivosti; možno optimalizovať rovinnosť výtvarkov*. Trieda

parametrov je otvorená, ako je otvorené samo vedecké poznávanie materiálnej skutočnosti.

V rámci svojho základného signifikatívneho významu — príznaku abstrahovaného od svojho nositeľa — abstraktá často označujú metajazykové pojmy ako termíny rozličných oblastí poznania (vedy, techniky, umenia). V tejto súvislosti dynamickým faktorom podmieňujúcim rozvíjanie abstraktnej lexiky, najmä názvy vlastností sú procesy vedúce k vzniku pojmov: sama abstrakcia, hypostazovanie príznaku, generalizácia, individualizácia. V širšom zmysle je každé spredmetnenie hypostazovaním. Za hypostazovaný príznak v užšom zmysle možno podľa nášho názoru pokladať tie použitia abstrakt, keď sa spredmetnený príznak doslova používa ako spredmetnenie, t. j. vyjadrenie istého príznaku, istej vlastnosti ako takej, keď ide o jej predstavenie v podobe pojmu. Sémantikou takýchto abstrakt je podmienený ich výskyt vo vetách, ktorými sa objasňuje zmysel nejakého pojmu, istý príznak sa definuje alebo komentuje ako nejaká kategória. G. A. Zolotovová (1976), ktorá poukázala na tento význam v súvislosti s výskumom syntaktických funkcií názvov vlastností, nazýva túto špecifikáciu „substantivizáciou“ deadjektív (úvodzovkami naznačujúc zdanlivú paradoxnosť svojho termínu; substantivizuje sa substantívum). Ide o takéto prípady:

Ulohou etnografa je skúmať kľúčové momenty *obradovosti* alebo zvykovosti jednotlivých úkonov a prejavov, roly jednotlivých účastníkov svadobného obradu a systém symbolov a znakov. (Leščák) — Takáto *protokolárnosť*, akési medzidisciplinárne žánre medzi filmom, rozhlasom a novinami sú pre súčasnú dokumentaristiku príznačné. (tlač) — Týmito prostriedkami sú jazykové znaky, preto *znakovosť* treba pokladať za jednu z podstatných vlastností jazyka. (Horecký)

Názvy vlastností na *-osť* často mávajú individualizačnú funkciu, označujú príznak vzťahujúci sa na niektorú časť, zložku predmetu vyjadrovanú genitívom, napr. *oslabenie bystrosti pohľadu na realitu* (tlač); *ambicióznosť zámerov nebola vždy vypovedaná na žiadúcej úrovni* (tlač). Potreba nových, sviežich pomenovaní je výrazná najmä v recenziách, v esejach, kde takéto individualizačné charakteristiky vznikajú. Novosť sa nezriedka dosahuje novou spájatelnosťou jestvujúcich slov; napr. *Akási apriorná kladnosť a z toho vyplývajúca závažná bodnosť núti hercov do krčovitosti a vtieravej rozšafnosti* (tlač). Hoci všeobecnejšia je tendencia abstraktami na *-osť* vyjadrovať vlastnosť s príznakom individualizácie, a to oproti názvom s formantom *-izmus*, ktoré vyjadrujú príznak ako globálnejší, súhrnnejší, napr. *komizmus* (nejakého diela) — *komickosť* (postavy); obdobne *lyrizmus* — *lyrickosť*, *demokratizmus* — *demokratickosť* (o ruštine porov. Vinogradova, 1984),

niekedy aj abstraktá s formantom *-osť* vyjadrujú príznak ako zovšeobecnenú generalizovanú vlastnosť, napr. *filmovosť* (= súhrnné označenie toho, čo je charakteristické pre film), *básnickosť* (= súhrn vlastností, ktoré robia dielo básňou):

... preferovanie experimentálnych filmov ako nositeľov *filmovosti*. (tlač) —
... zjavila sa starostlivosť o to, či Strážayova dôslednosť v používaní maximálne zredukovaného poetologického aparátu... neohrozuje samu *básnickosť* jeho básne. (tlač)

Napokon istú dynamiku možno zaznamenať v tej oblasti, ktorá sa niekedy označuje ako sekundárna konkretizácia abstrákt a ktorá predstavuje pohyb od signifikátu k denotátu. Keďže sekundárne konkretizácie s konkrétnym predmetným denotátom typu *sladkosti* (= cukrárenské výrobky), *drobnosti majstrov* (= drobné hudobné diela majstrov), *netesnosti na oknách* (= netesné miesta, miesta, ktoré netesia) predstavujú iba jeden krajný, zavŕšený prípad konkretizácie, ale mnohé iné sekundárne významy abstrákt ostávajú vo sfére abstraktných významov, pokladáme za adekvátnejšie hovoriť o referenčných špecifikáciách abstrákt. Sú to spôsoby, ako sa realizuje referenčný vzťah abstraktných názvov k označovaným skutočnostiam. Keďže jedným zo signalizátorov referenčného vzťahu je gramatické číslo, ide o sémantické špecifikácie abstrákt signalizované plurálom. Z hľadiska dynamiky slovnej zásoby treba konštatovať, že využívanie plurálových tvarov pri abstraktách nie je novým javom, nové je to, že sa plurálové tvary abstrákt uplatňujú v pomenovacej funkcii aj pri lexémach, pri ktorých sa plurál predtým neuplatňoval, napr. *sociálne istoty*, *mierové iniciatívy*, *kontrola stavebných pripraveností* a pod. Obdobnú situáciu v češtine a v ruštine konštatoval Z. Šiška (1978), ktorý hovorí o tendencii k pluralizácii abstrákt.

Ak sa abstraktá charakterizujú ako názvy s prevahou signifikatívneho významu nad denotatívnym (Ufimceva, 1974; Jazykovaja nominacija, 1977), lebo v mimojazykovej skutočnosti im nezodpovedá konkrétny predmetný denotát, ide o chápanie denotátu v užšom zmysle. Denotát však možno chápať aj v širšom zmysle ako mimojazykovú denotovanú skutočnosť, a vtedy aj abstraktá majú denotatívny status (Krejdlin — Rachlina, 1981; porov. aj Padučeva, 1979). Možno pomocou nich vyjadrovať denotovanú skutočnosť rozčlenenú, možno vyjadriť vyčlenenie objektu (javu) z triedy rovnorodých javov a pod. Častejší výskyt abstrákt v singulári interpretujeme podľa Z. Šišku (1978) tak, že abstraktá oproti konkrétam nesignalizujú explicitne vzťah k triede denotátov, ale môžu ho obsiahnuť. Gramatické číslo chápeme v zhode s inými autormi (Blanár, 1950; Miko, 1962; Šiška, 1978) ako gramatickú kategóriu predstavujúcu v slovanských jazy-

koch privatívnu opozíciu, v ktorej sa silný člen — plurál — vyznačuje signalizovanou zameranosťou na označovanie príznaku rozčlenenosti mimo-jazykových skutočností.

Najzávažnejšie sú tieto referenčné špecifikácie abstrákt:

a) plurálové tvary abstrákt slúžia na označenie rozčlenenosti denotovanej skutočnosti, na vyjadrenie rozčlenene chápaných vlastností, dejov i stavov, napr. *stabilita sociálnych i s t ô t obyvateľstva* (istotami sa myslí zaistenie pracovných príležitostí, právo na bezplatné vzdelanie, na zdravotnícke služby, dôchodkové zabezpečenie a pod., t. j. tieto denotáty stoja oproti signifikátu *istota*); *Jozef Suk oceňoval Ježkove kompozičné s m e l o s t i*. Zriedkavejšie sa plurál využíva na vyjadrenie rozčlenene chápaného stavu: *zabezpečenie rozhodujúcich stavebných p r i p r a v e n o s t í* (= pripravenosti materiálu, strojov a pod.);

b) plurálové tvary abstrákt slúžia na označenie zoskupení vnútorne diferencovaných tried denotátov viazaných na množstvo, ktorým v pojmovej štruktúre (v signifikáte) zodpovedá príznak ako vlastnosť (porov. Šiška, 1978; porov. prípady viazaného plurálu u F. Mika, 1962), napr. *Toľko z á k e r n o s t í v jednom stretnutí sme už dávno nevideli* (tlač); *V komplexných hodnoteniach sa nevyskytli nijaké m i m o r i a d n o s t i*; porov. i lexikalizované pomenovanie *rozličnosti* (názov rubriky v časopisoch označujúci kusovú rozčlenenosť — ide o zavŕšenú sekundárnu konkretizáciu);

c) veľmi frekventované najmä v bežnej reči sú abstraktá označujúce rozličné prejavy správania, konania, ktoré onomaziologicky predstavujú abstraktné nositele vlastností, kde vlastným nositeľom, určeným substantívom sú substantíva *čin*, *skutok*, resp. pri písomných prejavoch *reč* (porov. Dokulil, 1962), typu *špinavosti* (= špinavé činy, reči), podobne *trápnosti*, *neserióznosti*, *plytkosti*, *nechutnosti*: *Trápnosti vo veršoch, idiotské pocity z takzvaných úspechov* (Strážay); *Zaužívané s l a b o m y s e ľ n o s t i sa tu prezentujú s inteligentným nadhľadom*. Pomenovania s touto špecifikáciou stále pribúdajú, pričom častejšie sa pomenúvajú prejavy negatívneho správania, prejavy kladného správania totiž nepodliehajú spoločensky takej prísnej diferenciácii ako negatívne prejavy (Šiška, 1978);

d) v odbornej komunikačnej sfére sa plurál abstrákt vyskytuje vo funkcii druhového plurálu, podmienený komunikačnou potrebou brať zreteľ na druhovú odlišnosť, napr. *rôzne v l h k o s t i vzduchu* (namiesto opisnejšieho vyjadrenia *rôzne druhy vlhkosti*), *prieskum n e h o m o g e n i t zemskej kôry* (= rôznych druhov nehomogenity);

e) plurál môže vyjadrovať opakovanosť najmä dejov, zriedkavejšie stavov, napr. *Jeho lyrický hlas sa po začiatočných z a v á h a n i a c h rozoznel*

k plnému uspokojeniu (tlač); *Tvoje n e s p a v o s t i*, pravdaže, takisto majú príčinu (Strážay);

f) plurálom abstrákt sa napokon označuje vysoká intenzita predmetného príznaku — vlastnosti, deja, stavu, napr. *zomiera v b o l e s t i a c h* (porov. tzv. intenzifikačný plurál, Miko, 1962; Šiška, 1978).

Záver. V názvoch vlastností ako súčasti podsystemu abstraktnej lexiky sa dynamika prejavuje v dvoch základných sférach: vo vlastnej derivácii (transpozicnej alebo netranspozicnej), v tendencii k pluralizácii (využívaníu plurálových tvarov v pomenovacej funkcii). Permanentné obohacovanie jednotiek tohto podsystemu je podmienené komunikačnou potrebou vyjadrovať rozličné príznaky (vlastnosti) poznávaných javov. Táto potreba je výrazná najmä v odbornej komunikačnej sfére. Názvy vlastností ako označenia príznakov abstrahovaných od svojho nositeľa sú totiž veľmi často pojмами-termínmi rozličných oblastí vedy, techniky, umenia. Preto ich rozvíjanie súvisí s takými dynamickými faktormi, ako sú procesy vedúce k vzniku pojmov: sama abstrakcia, generalizácia, individualizácia, hypostazovanie príznaku. Individualizačná funkcia názvov vlastností sa výrazne uplatňuje v publicistike, v recenziách, v esejistických textoch.

Mnoho nových pomenovaní vzniká preto, že v čase vedecko-technického rozvoja je zvýšená potreba kvantifikovať rozličné javy. Tým je podmienená vysoká produktivnosť tvorenia abstrákt s kvantitatívnym významom a s významom parametra.

Abstraktá na *-osť* dynamizujú slovnú zásobu aj tým, že sú symptómom rozvíjania kvalitatívnych významov pôvodne vzťahových adjektív.

Novým javom v súčasnej slovenčine je zvýšenie frekvencie používania niektorých plurálových podôb abstrákt, ktoré sú signalizátorom špecifikácii vo sfére referenčného významu abstrákt.

Literatúra

BERIOZIN, F. M. — GOLOVIN, B. N.: *Общие языкознание*. Moskva, Prosveščeniye 1979, s. 416.

BLANÁR, V.: Kategória množného čísla. In: *Jazykovedný zborník Slovenskej akadémie vied a umení. IV.* Bratislava, Slovenská akadémia vied a umení 1950, s. 89–99.

BUZÁSSYOVÁ K.: Abstraktá s kvantitatívnym významom (typ *nehodovosť*). *Kultúra slova*, 17, 1983, s. 335–342.

DOKULIL, M.: *Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.

DOKULIL, M.: K otázce slovnědruhových převodů a přechodů, zvláště transpozice. *Slovo a slovesnost*, 43, 1982, s. 257–271.

GRZEGORCZYKOWA, R.: *Zarys słowotwórstwa polskiego*. 3. vyd. Warszawa, Państwowe wydawnictwo naukowe 1979, s. 35.

HORECKÝ, J.: *Slovenská lexikológia. 1. Tvorenie slov*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 251 s.

Jazykovaja nominacija. 1. Obščije voprosy. Moskva, Nauka 1977. 358 s.

KREJDLIN, G. F. — RACHLINA, E. V.: Denotativnyj status otgлагоfnych imen. Naučno-techničeskaja informacija, Serija 2, 1981, č. 12, s. 17–22.

KUBRIAKOVA, E. S.: Nominativnyj aspekt rečovej dejatel'nosti. Moskva, Nauka 1986, s. 43.

MIKO, F.: Rod, číslo a pád podstatných mien. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1962. 256 s.

PADUČEVA, E. V.: Denotativnyj status imennoj grupy a jeho otryženije v semantičeskom predstavlenii predloženia. Naučno-techničeskaja informacija, Serija 2, 1979, č. 9, s. 25–31.

PAVLOV, V. M.: Poňatije leksemy i problema otnošenij sintaksisa i slovoobrazovaniya. Leningrad, Nauka 1985. 286 s.

ŠÍŠKA, Z.: K příčinám využívání plurálu u ruských a českých abstrakt. (Auto-referát kandidátskej dizertácie.) Olomouc, Filozofická fakulta Univerzity Palackého 1978. 21 s.

UFIMCEVA, A. A.: Tipy slovesnych znakov. Moskva, Nauka 1974. 206 s.

VINOGRADOVA, V. N.: Stilističeskij aspekt russkogo slovoobrazovaniya. Moskva, Nauka 1984. 184 s.

ZOLOTOVA, G. A.: O sintaksičeskich svojstvach imen kačestva. In: Sintaksis i stilistika. Red. G. A. Zolotova. Moskva, Nauka 1976, s. 130–160.

DYNAMISCHE TENDENZEN IN DER BILDUNG DER ABSTRAKTA

Zusammenfassung

Ziel des Beitrages ist es, auf die Faktoren, die die Entwicklung der Abstrakta bedingen, hinzuweisen. Die permanente Bereicherung der Einheiten des Subsystems der abstrakten Lexik, insbesondere der Adjektivabstrakta ist durch die Notwendigkeit verschiedene Kennzeichen der zu erkennenden Erscheinungen zu bezeichnen, bedingt. Da die Benennungen der Eigenschaften als Bezeichnungen der von ihnen Trägern abstrahierten Merkmale sehr oft als Begriffe – Termini verschiedener Gebiete der Wissenschaft, Technik, Kunst vorkommen, ist ihre Entwicklung durch solche dynamische Faktoren bedingt, wie die Prozesse, die zur Entstehung der Begriffe führen, nämlich Abstraktion, Hypostasierung des Merkmales, Individualisierung, Generalisierung. Die hohe Produktivität der Adjektivabstrakta mit der Bedeutung Quantität und Parameter kann man durch die Notwendigkeit in der Zeit der wissenschaftlich-technischen Entwicklung verschiedene Erscheinungen zu quantifizieren erklären. Diese Notwendigkeit ist ein aussersprachlicher Faktor. Die Abstrakta mit dem Suffix *-ost* dynamisieren den Wortschatz auch dadurch, dass sie als Symptom der Entwicklung der Qualitätsbedeutungen von ursprünglich Relativadjektiven vorkommen. Eine neue Erscheinung in der gegenwärtigen slowakischen Sprache ist die Erhöhung der Frequenz beim Benutzen gewisser Pluralformen von Abstrakta in der Benennungsfunktion, d. h. eine sog. Tendenz zur Pluralisierung der Abstrakta. Der Plural der Abstrakta ist ein Signal der Spezifikationen der referentiellen Bedeutung der Abstrakta. Diese Spezifikationen umfassen auch Fälle, die man manchmal als sekundäre Konkretisierung von Abstrakta bezeichnet und die die Bewegung vom Signifikat zum Denotat darstellen.

DESIGNÁCIA A VZŤAHY V SLOVNEJ ZÁSObE

Tento príspevok je zameraný na objasnenie designačnej stránky lexikálnych jednotiek a na odhalenie vzťahov v slovnej zásobe z hľadiska designácie. Otázky spojené s designáciou sa osvetľujú z logicko-lingvistickej pozície, materiálovú bázu rozboru tvoria jednotky zo slovnej zásoby slovenčiny.

Designáciou rozumieme vzťah lexikálnej jednotky k triede ontických objektov, ktorú vymedzuje význam tejto jednotky. Lexikálna jednotka je v tomto vzťahu designátorom, kým vymedzená trieda objektov vystupuje v tejto relácii ako designát (porov. Hlavsa, 1975). Ako designátory sa teda uplatňujú iba tie lexikálne jednotky, ktoré plnia nominatívno-klasifikačnú úlohu vo vzťahu k ontickým objektom. Za ontické objekty považujeme živé a neživé reálne bytosti, ako aj „ontologizované“ ideálne bytosti, t. j. konštrukty, ktoré sa myšlienkovy konštruujú z vlastností reálnych bytostí. Prívlastok *ontický* vyjadruje, že ide o objekty, pri ktorých abstrahujeme od konkrétneho spôsobu jestvovania, t. j. od toho, či jestvujú materiálne, resp. reálne, či ideálne, resp. fiktívne. Ontické objekty sú určené z hľadiska jazyka: ontický objekt je taký, ktorý môžeme označiť jazykovým výrazom (ontické univerzum zahŕňa elementy, o ktorých môžeme hovoriť, resp. odovzdávať informácie). Objekty sa vymedzujú vo vzťahu k príznakom. Objekty sa zoskupujú do tried na základe spoločných príznakov. Za príznaky sa považuje to, čo je spoločné v objektoch, alebo čo ich odlišuje (porov. Nikitin, 1974).

Designát sa vymedzuje na základe určujúcich príznakov (resp. príznaku), t. j. konštitutívnych príznakov triedy. Príznaky zahŕňajú vlastnosti a vzťahy (statické i dynamické). Časť lexikálnych jednotiek priamo označuje príznak, ktorým sa určuje designát, pričom samotný designát sa pomenúva len nepriamo. Môžeme sa tu oprieť o poznatok z logiky: „Rada adjektív prirodzeného jazyka jsou totiž současně jménem jak toho, co nazýváme „vlastností“, tak také jménem toho, co je třídou. Řekneme-li, že „Sokrates je smrtelný“, rozumíme tomu jak tak, že osobě jménem „Sokrates“ připisujeme určitou vlastnost, tak také tak, že individuum zvané „Sokrates“ vřazujeme do třídy individuí, která jsou smrtelná“ (Tondl, 1966, s. 156). Fakt, že adjektívum *smrteľný* označuje jednak vlastnosť, jednak triedu, interpretujeme tak, že priamo pomenúva vlastnosť a nepriamo príslušnú triedu (designát). Pri lexikálnych jednotkách, ktoré označujú objekty, je tento vzťah opačný: priamo pomenúvajú triedu a len nepriamo konštitutívny príznak (resp. štruktúru príznakov); napr. priamym pome-

novaním designátu konštituovaného vlastnosťou „smrteľný“ je výraz „človek“ (človek = smrteľná bytosť). Slovo *človek* je priamym designátorom a slovo *smrteľný* nepriamym designátorom toho istého designátu. Vo funkcii priamych designátorov sa uplatňujú podstatné mená označujúce ontické objekty, kým na úlohu nepriamych designátorov sú predurčené ostatné podstatné mená, ako aj slová iných slovných druhov označujúcich príznak, pravda, taký príznak, ktorý konštituuje triedu objektov. Pomenovania príznakov, ktoré nekonštituuju triedu objektov (napr. príslovky), nemajú povahu designátorov. Tieto pomenovania tvoria modifikátory (nepriamych designátorov).

Mnohé slová sa uplatňujú ako priame aj nepriame designátory, resp. designátory aj modifikátory. Súvisí to s tým, že ak sa slovo rozčleňuje na lexikálnosémantické varianty, jednotlivé varianty nemusia mať rovnaký vzťah k designácii; napr. slovo *farba* sa rozčleňuje na dva lexikálnosémantické varianty: 1. hmota, ktorou sa niečo farbí (*tekutá farba*); 2. vlastnosť „byť farebný“ (*farba látky*); prvý variant sa uplatňuje ako priamy designátor, kým druhý variant má povahu nepriameho designátora. Slovo *veľký* vystupuje v jednom variante (*veľký dom*) ako (nepriamy) designátor, v inom variante (*veľká láska*) ako modifikátor. Sú však aj slová, ktoré sa uplatňujú ako (nepriame) designátory aj modifikátory bez toho, aby sa rozčleňovali na lexikálnosémantické varianty, napr. *záhadný* (bytosť, vzťah, resp. vlastnosť). Napokon sú slová, ktorých ten istý lexikálnosémantický variant má platnosť priameho aj nepriameho designátora (porov. záverečnú časť výkladu).

V logickej sémantike sa vlastnosť chápe ako jednomiestny predikát a vzťahy sa považujú za n -miestne predikáty. Každéj vlastnosti zodpovedá istá trieda, a „protože n -miestný predikát lze chápať jako vlastnost uspořádaných n -tic, tvoří i tato vlastnost třídu, jejímiž prvky jsou všechny uspořádané n -tice, které mají danou vlastnost“ (Tondl, 1966, s. 157). V súlade s týmto poňatím vlastnosti a vzťahu je lingvistické určenie designátu prídavných mien a sloves, s ktorým sa stretávame v knihe A. A. Ufimcevej (1974; v autorkinej terminológii designátu v našom poňatí zodpovedá denotát). Podľa nej designátom prídavného mena je objem predmetov zoskupených na základe vlastnosti, ktorá je vyjadrená adjektívom, a designátorom slovesa je „predstava o objeme a povahe sémantických kategórií mien zlučiteľných s daným slovesným dejom“ (porov. s. 117). Z nášho hľadiska jednomiestnym aj n -miestnym predikátom zodpovedajú nepriame designátory. N -miestnym predikátom zodpovedajú nepriame designátory, ktoré designujú dva, resp. n designátorov, a nie jeden designát utvorený množinou usporiadaných tried. Designátory založené na n -miestnych predikátoch designujú n tried objektov. To znamená, že napr. nepriamy de-

signátor *vyrobiť* je v designačnom vzťahu s objektmi „osoba, resp. organizácia“, „produkt“, „miestnosť“. Tieto triedy sa dajú designovať aj priamymi designátormi *výrobok, výrobca, výrobnia*.

Medzi priamymi a nepriamymi designátormi, ktorým zodpovedajú príznaky a nimi utvorené triedy objektov, sú obsahové alebo výrazovo-obsahové vzťahy. Najprv si všimneme prvý typ vzťahov. Z hľadiska designátov sa obsahové vzťahy medzi priamymi a nepriamymi designátormi prejavujú ako ich úplná alebo čiastočná zhoda.

Úplne zhodné designáty máme napríklad v tých prípadoch, keď nepriamy designátor explicitne vyjadruje jedinečný určujúci príznak priameho designátora; napr. nepriamy designátor *vidieť* zjavne vyjadruje príznak priameho designátora *oko* (*oko* = orgán zraku, t. j. orgán, ktorý umožňuje vidieť), podobne je to aj v dvojiciach *počuť* — *ucho*, *chodiť* — *nohy*, *lietať* — *kridla*, *hrýzť* — *zuby*, *strihať* — *nožnice*, *krájať* — *nôž*, *myslieť* — *mozog*, *platiť* — *peniaze*, *chytať* — *ruka*, *česať* — *hrebeň* a pod.

Vzťah úplnej zhody medzi designátmi formálne nepribuzných designátorov sa zakladá aj na tom, že isté triedy objektov sa dajú vymedziť odlišnými určujúcimi príznakmi. V gnozeologickej, resp. logickej literatúre sa oddávna vedú spory o charaktere pojmu: podľa niektorých autorov pojem možno vymedziť ľubovoľným súhrnom príznakov, podľa iných sa v pojme fixujú podstatné príznaky predmetov (Černík — Farkašová — Viceník, 1980). Ako ilustračný príklad sa najčastejšie uvádza výraz *človek*, ktorého designát sa podľa autorov prvej skupiny dá určiť takými štruktúrami príznakov, ako napr. „bytosť vyrábajúca nástroje“, „bytosť, ktorá je schopná smiať sa“, „dvojnohá neoperená bytosť“ a pod. Týmto príkladom sa poukazuje na to, že pri používaní slov prirodzeného jazyka sa môžu uplatňovať odlišné sústavy určujúcich príznakov, čiže názvom môžeme pripísať rozličný obsah. Podľa tohto názoru nezáleží na tom, prostredníctvom ktorých sústav príznakov komunikanti spoznávajú príslušný designát; dôležité je len to, aby mali na mysli totožný designát. Na variabilnosti designačných príznakov spočíva totožnosť designátov takých designátorov, ako sú napr. *erdžať* — *kôň*, *čvrikať* — *vrabec*, *tikať* — *hodiny*, *čupať* — *nohy*, *vyplaziť* — *jazyk*, *lízať* — *jazyk*, *slziť* — *oko*, *žmurkať* — *oko*, *vetranie* — *hornina*, *kôrnatieť* — *cieva*, *hľadkať* — *ruka* atď. Z jazykovedného hľadiska tieto prípady ilustrujú problematiku vzťahu medzi systémovými sémantickými komponentmi, ktoré odhaľujeme komponentovou analýzou, a tými komponentmi, ktoré sú potenciálne relevantné pre používateľov jazyka a ktoré sa môžu odhaliť komponentovou syntézou (o tomto termíne porov. Kuznecov, 1986). Komponentovou syntézou¹ preverujeme

¹ Metódou komponentovej syntézy zisťujeme, na základe akej štruktúry sémantických komponentov vie používateľ jazyka spoznať zodpovedajúci slovný výraz. Táto metóda je vhodná na overenie primeranosti slovníkových výkladov lexikálnych významov z hľadiska používateľov jazyka.

rečovú realnosť sémantických komponentov získaných komponentovou analýzou, t. j. či komunikanti tieto komponenty reálne uplatňujú pri designácii (kladíme si napr. otázku, či slovníkový výklad „samec kurovitých vtákov“ predstavuje komponentovú štruktúru, pomocou ktorej používateľ jazyka designuje triedu kohútov; použitím metódy komponentovej syntézy sa môže ukázať, že designačnú štruktúru tvoria komponenty „druh hydiny, ktorý sa vyznačuje tým, že kikirika“). Systémové a nesystémové komponenty sú, prirodzene, v implikačnom vzťahu, a to vo vzťahu nevyhnutnej implikácie, lebo v implikovanom komponente sa premieta príznak, ktorý je vlastný celej triede objektov (čiže designačný príznak). Pri úplnej zhode designátov nepriamo designátory teda explicitne vyjadrujú systémové aj nesystémové designačné príznaky.

Čiastočná zhoda medzi designátmi sa zakladá na inkluzívnom vzťahu: designát priameho designátora zahŕňa designát nepriameho designátora. Objem designátov väčšiny nepriamych designátorov je značný, takže tvoria podtriedy tried objektov vymedzených veľmi všeobecnými priamymi designátormi; porov. *spokojný* — *človek*, *tvrdý* — *predmet*, *náladová* — *osoba* a pod. Nepriame designátory tohto typu zoskupujú do tried rôznorodé objekty na rozdiel od designátorov typu *vraný* — *kôň*, *teľná* — *krava*, *vráskavá* — *koža* a pod. Nepriame designátory týchto typov explicitne vyjadrujú také obsahové komponenty zodpovedajúcich priamych designátorov, ktoré sú zviazané s ich významovými komponentmi pravdepodobnostnou implikáciou, čiže v týchto komponentoch sa odrážajú príznaky, ktoré nie sú vlastné všetkým objektom tried designovaných priamymi designátormi (o vzťahu medzi obsahom a významom porov. Dolník, 1982).

Pre organizáciu súboru designátorov sú dôležité výrazovo-obsahové vzťahy medzi nepriamymi a priamymi designátormi, ako aj medzi designátormi rovnakého typu. Priame aj nepriame designátory sú potenciálnou stavebnou zložkou iných designátorov: priamy designátor (PD) môže byť štruktúrnym komponentom iného priameho alebo nepriameho designátora a nepriamy designátor (ND) môže byť súčasťou iného nepriameho alebo priameho designátora. Na základe týchto možností jestvujú rozličné typy odvodených a zložených designátorov. Teoreticky môžeme určiť nekonečnú množinu typov, a to týmto postupom (zápisy čítame podľa vzoru PD (PD, ND) = priamy designátor zahŕňa priamy a nepriamy designátor): PD (PD), PD (ND), PD (PD, PD), PD (ND, ND), PD (PD, ND), PD (ND, PD), PD (PD, PD, ND) . . . ; ND (PD), ND (ND), ND (ND, ND), ND (PD, PD) atď. V jednotlivých jazykoch sa realizuje len obmedzené množstvo typov. Určením týchto typov sa získa obraz o generatívnych štruktúrach designátorov, v ktorých sa odráža postup utvárania odvodených a zložených designá-

torov (v tomto článku neurčujeme tieto štruktúry v konkrétnom jazyku).

Designátor založený na inom designátore (ide o vzťah fundácie) nazveme komplexným designátorom. Designátor, ktorý nie je založený na inom designátore, je jednoduchý designátor. Vo vzťahu k jednoduchým a komplexným designátorom rozlišujeme absolútnu a relatívnu designáciu. Relatívna designácia spočíva v tom, že sa designát vymedzuje vo vzťahu k inému designátu. Pri absolútnej designácii sa takýto vzťah nepredpokladá. Kým absolútnou designáciou určujeme iba jeden designát, relatívnou designáciou ohraničujeme viac súvzťažných designátov. Je zrejmé, že relatívna designácia je vlastná tým komplexným designátorom, ktorým designačný komponent (resp. komponenty) určuje (určujú) triedu objektov nezhodných s vlastným designátom komplexného designátora. Pri komplexných designátoroch tohto druhu hovoríme o vlastnej a implikovanej designácii; napr. vlastným designátom designátora *rybár* je trieda osôb, ktorá sa venuje chytaniu rýb a implikovaným designátom je trieda rýb; vlastná designácia designátora *ihličnatý* vymedzuje triedu „stromy s ihličím a lesy pozostávajúce z takýchto stromov“ a implikovaná designácia určuje objekt „ihličie“ a pod. Keď skúmame vzťahy medzi vlastnými a implikovanými designátmi, zisťujeme designačné vzťahy medzi fundujúcimi a fundovanými designátormi. Berieme do úvahy, že komplexné designátory s vlastnosťou absolútnej designácie predpokladajú zhodné designáty fundujúcich a fundovaných designátorov, kým relatívna designácia komplexných designátorov je dôsledkom čiastočnej zhody (inklúzie) alebo nezahody medzi designátmi fundujúcich a fundovaných designátorov.

Komplexné designátory s vlastnosťou absolútnej designácie v slovenčine sú prejavom týchto fundačných vzťahov (ide o designačnú zhodu medzi členmi fundačného vzťahu):

PD — PD: list — listie, obyvateľ — obyvateľstvo, loď — loďstvo;

ND — ND: lakomý — lakomosť, hlboký — hĺbka, myslieť — myslenie, ťažiť — ťažba, búchať — buchot, voňať — voňavý, ďakovať — ďakovný, vidieť — viditeľný, hladný — hladovať;

ND — PD: lakomý — lakomec, hlúpy — hlupák, tekutý — tekutina, vinný — vinník, fajčiť — fajčiar, učiť — učiteľ, vyrobiť — výrobok, čerpať — čerpadlo, hnojiť — hnojivo;

PD — ND: farba — farbiť, valec — valcovať, včelár — včelárif, sused — susediť, gajdy — gajdovať, súper — súperif, olej — olejovať, hosť — hostiť, priateľ — priateľstvo.

S inklúziou medzi designátmi designátorov vo fundačnom vzťahu sa stretávame v týchto prípadoch:

PD — PD: dom — domček, strom — stromisko, vlk — vlčá, liška — lišiak, učiteľ — učiteľka;

- ND — ND: milý — milučký, robiť — robkať, hrubý — hrubizný, zelený — zelenkavý, tenký — tenučký;
 ND — PD: dlhý — dlhán, čierny — černocho, šedý — šedina, hruškový — hruškovica, trhavý — trhavina, biely — bielizeň, slovenský — slovenčina, malý — malíček, zlúčený — zlúčenina;
 PD — ND: India — indický, meď — medený, Čech — český.

V iných prípadoch designátory vo fundačnom vzťahu vymedzujú nezhodné designáty:

- PD — PD: škola — školník, dôchodok — dôchodca, komin — kominár, ryba — rybník, dub — dubák, slovník — slovníkár, riaditeľ — riaditeľňa, slama — slamník;
 ND — ND: bolesť — bolestivý, tučný — tučnieť, biely — bieliť, sýty — sýtiť, mladý — mladnúť;
 PD — ND: oko — okatý, les — lesný, otec — otcov, čitateľ — čitateľský, mrzák — mrzačiť.

(Odhladi sme od predponovej derivácie a od skladania.)

Vzťah zhody, inklúzie a nezhody medzi designátmi fundujúcich a fundovaných designátorov tvorí základ na určenie typov derivačných vzťahov z hľadiska designácie. Všeobecné uznanie získali dva prístupy k diferenciácii derivačných vzťahov, a to Kuryłowiczovo členenie derivácie na syntaktickú a lexikálnu (pri syntaktickej derivácii sa mení iba syntaktická funkcia, lexikálna derivácia je spätá so zmenou lexikálneho obsahu) a Dokulilovo rozlišovanie mutačnej, transpozičnej a modifikačnej onomaziologickej kategórie; v týchto kategóriách sa odrážajú základné typy vzťahov medzi základovými a odvodenými slovami (o vzťahu týchto kategórií k lexikálnej a syntaktickej derivácii porov. Dokulil, 1982). V oboch prípadoch pri určovaní rozdielov medzi základovými a zodpovedajúcimi odvodenými slovami sa berie do úvahy ich syntaktická a lexikálnosémantická stránka (syntaktickej derivácii² zodpovedá transpozícia; lexikálna derivácia zahŕňa deriváciu bez zmeny syntaktickej funkcie a lexikálno-syntaktickú deriváciu; modifikačná onomaziologická kategória sa dotýka len čisto lexikálnej derivácie, kým mutačná kategória sa vzťahuje na obidva podtypy lexikálnej derivácie). Ak berieme do úvahy designačné rozdiely medzi derivantom a derivátom, teda nulový rozdiel (zhodu), inklúziu a nezhodu

² Treba poznamenať, že sa stretávame aj s takým chápaním syntaktickej derivácie, podľa ktorej o syntaktickom deriváte sa hovorí vtedy, keď svojím významom nahrádza všetky syntaktickej kategórie predpokladanej základovým slovom pri jeho použití v prvej funkcii, napr. *voziť* (niečím) — *voz*, *vozidlo* (Ginzburg, E. L.: Slovoobrazovanie i sintaksis. Moskva, Nauka 1979. 264 s.). Vychádza sa z toho, že derivát je formou základového slova, lebo sú v ňom zafixované tie sémanticko-syntaktické vlastnosti východiskového slova, ktoré podmieňujú jeho fungovanie v texte.

medzi zodpovedajúcimi designátmi, dôjdeme k trom designačným typom derivácie: aspektuálna, implikačná a relačná derivácia.

Pri aspektuálnej derivácii sa ten istý designát vymedzuje z odlišných hľadísk (aspektov). V mnohých prípadoch ide len o odlišné kategoriálne hľadisko (prejavuje sa v odlišnej slovnodruhovej zaradenosti derivantu a derivátu), napr. *lakomý* — *lakomosť*, *voňať* — *voňavý*, *vinný* — *vinník* a pod., v iných prípadoch odlišné kategoriálne hľadisko je späté s istým doplnkovým, resp. sprievodným aspektom, napr. *vidieť* (niečo, t. j. trieda objektov, ktoré vnímame zrakom) — *viditeľný* (trieda objektov, ktoré môžeme vnímať zrakom), *vyrobiť* (niečo, t. j. trieda objektov, ktoré sa určujú z hľadiska vyrábania) — *výrobok* (trieda objektov, ktoré sa určujú z hľadiska produktu vyrábania) a pod. Tento typ derivácie však zahŕňa aj prípady bez kategoriálnej (slovnodruhovej) zmeny, napr. *list* — *listie* (trieda „listov“ určená z hľadiska hromadnosti). Aspektuálna derivácia je spätá s otázkou, ako sa dá určiť istý designát, resp. ako sa pomenúva istá trieda denotátov, a v tejto súvislosti môžeme hovoriť o designačnej transpozícii, ktorá spočíva v tom, že istý designačný vzťah sa transponuje do iného spôsobu designácie (tento typ transpozície zahŕňa transpozíciu v poňatí M. Dokulila, ktorá je obsahová, lebo je spojená s prenesením obsahu východiskového slova do iného slovného druhu bez vzniku nového pomenovania).

Pri implikačnej derivácii sú designáty v inkluzívnom vzťahu (jeden designát zahŕňa, implikuje druhý designát). Podľa toho, či designát derivantu zahŕňa designát derivátu alebo naopak, ak implikačná derivácia sa prejavuje ako zužovanie (spojené so špecifikáciou) alebo rozširovanie (späté s generalizáciou) designátu. Implikačná derivácia založená na vzťahoch *PD* — *PD* (*dom* — *domček*), *ND* — *ND* (*tenký* — *tenučký*) a *ND* — *PD* (*dlhý* — *dlhán*) predstavuje zužovanie designátu, kým vzťah *PD* — *ND* je základom rozširovania designátu (*India* = štát — *indický* = štát, ale aj iné objekty).

Relačná derivácia spočíva v usúvzťažnení dvoch nezhodných designátov. Vzťahy medzi designátmi sú rozmanité, napr. *ryba* — *chytať* — *rybár*, *dub* — *rásť* — *dubák*, *tučný* (trieda osôb *X*) — *stať sa* (takým ako trieda osôb *X*) — *tučniť* (trieda osôb *Y*), *oko* — majúci veľké, výrazné oči — *okatý* atď. Iba pri niektorých skupinách derivačných dvojíc sa opakuje ten istý vzťah, napr. pri istej skupine deadjektívnych sloviess vzťah „stať sa“: *tučný* — *tučniť*, *chudý* — *chudnúť*, *mladý* — *mladnúť*, *starý* — *starnúť* atď.

V súvislosti s designačnou klasifikáciou derivácie môžeme konštatovať, že aspektuálne deriváty sa vyznačujú absolútnou designáciou, kým pre implikačné a relačné deriváty je príznačná relatívna designácia. Osobitnú

vlastnosť majú niektoré nepriame designátory z okruhu implikačných a relačných derivátov, a to tie, ktoré sú založené na priamych designátoroch (ich základ tvorí vzťah $PD - ND$). Tieto designátory majú tú osobitosť, že keď sa uplatňujú vo vzťahu k iným nepriamym designátorom, nenadobúdajú status modifikátorov, ale sa menia na priame designátory, a to v dôsledku toho, že implikovaná designácia sa mení na vlastnú designáciu. To značí, že napr. pomenovanie *lesný* sa neuplatňuje len ako nepriamy designátor (nepriamo vymedzuje objekty, ktoré sa vzťahujú k objektu „les“, napr. rastliny, zvieratá), ale aj ako priamy designátor v spojení s pomenovaniami príznakov ako *vôňa*, *prechádzka*, *opar*; *lesná vôňa* = *vôňa lesa*, *lesná prechádzka* = *prechádzka lesom*, *lesný opar* = *opar lesa*. Vzhľadom na to, že designáty tohto druhu sa uplatňujú ako nepriame aj priame designátory, označujeme ich ako ambivalentné designátory (designátory s dvojakou platnosťou).

Zhrnutie. Designácia je vzťah pomenovacej jednotky k triede označovaných objektov (vzťah designátora k designátu). Status designátorov majú monosémické slová a lexikálnosémantické varianty polysémických slov s nominatívno-klasifikačnou funkciou; ostatné jednotky tohto druhu bez tejto funkcie majú povahu modifikátorov. Designátory sa členia na priame a nepriame. Priame designátory sú názvy tried objektov, nepriame designátory sú názvy príznakov, ktorými sa vymedzujú triedy objektov. Z hľadiska stavby sa designátory delia na jednoduché a komplexné. Komplexné designátory derivačného typu sú výsledkom aspektuálnej, implikačnej alebo relačnej derivácie. Pri aspektuálnej derivácii je designát konštantný, implikačná derivácia sa zakladá na inklúzii designátov a relačná derivácia na zhode designátov. Zhodné designáty majú aj mnohé priame a nepriame designátory bez spoločného formálneho komponentu; tieto prípady svedčia o variabilnosti designačných príznakov istých designátov. Spomedzi komplexných designátorov sa ako osobitná podtrieda vyčleňujú ambivalentné designátory, ktoré sa môžu uplatňovať ako priame aj nepriame designátory.

Literatúra

ČERNÍK, V. — FARKAŠOVÁ, E. — VICENÍK, J.: Teória poznania. Bratislava, Pravda 1980, s. 77.

DOKULIL, M.: K otázke slovnédruhových převodů a přechodů, zvl. transpozice. Slovo a slovesnost, 43, 1982, s. 257–271.

DOLNÍK, J.: Obsah, pojem a lexikální význam. Jazykovedný časopis, 33, 1982, s. 11–20.

HLAVSA, Z.: Denotace objektu a její prostředky v současné češtině. Praha, Academia 1975, s. 11.

KUZNECOV, A. M.: Ot komponentnogo analiza k komponentnomu sintezu. Moskva, Nauka 1986. 128 s.

NIKITIN, M. V.: Leksičeskoje značenie v slove i slovosočetaanii. Vladimir, Vladimirskij gosudarstvennyj pedagogičeskij institut im. P. O. Lebedeva-Poljanskogo 1974, s. 6.

TONDL, L.: Problémy sémantiky. Praha, Academia 1966. 368 s.

UMFICEVA, A. A.: Tipy slovesnych znakov. Moskva, Nauka 1974, s. 117.

DESIGNATION UND DIE BEZIEHUNGEN IM WORTSCHATZ

Zusammenfassung

Unter Designation wird die Beziehung einer Benennungseinheit zur Klasse der bezeichneten Objekte verstanden, d. h. die Relation des Designators zum Designat. Den Status eines Designators haben die monosemischen Wörter und die lexikal-semantischen Varianten der polysemischen Wörter mit nominativ-klassifizierender Funktion: alle anderen Einheiten dieser Art, denen diese Funktion nicht eigen ist, zählen zu den Modifikatoren. Es werden direkte und indirekte Designatoren unterschieden. Die direkten Designatoren sind Namen von Klassen ontischer Objekte, die indirekten Designatoren sind Namen der Merkmale, durch die Klassen ontischer Objekte bestimmt werden.

Die morphologisch motivierten Designatoren werden als komplex bezeichnet. Die auf Ableitung beruhenden komplexen Designatoren gehen auf aspektuelle, Implikations- oder Relationsderivation zurück. Bei der aspektuellen Derivation ist das Designat konstant, die Implikationsderivation setzt inklusive Beziehung zwischen den Designaten voraus und die Relationsderivation beruht auf Exklusion der Designate. Identische Designate haben auch manche direkten und indirekten Designatoren ohne gemeinsame Komponente — es ist die Folge der Variabilität der Designationsmerkmale bei manchen Designatoren. Abschließend wird auf die ambivalenten Designatoren hingewiesen, die sowohl als direkte wie auch als indirekte Designatoren zur Geltung kommen.

Ján Bosák

O VYMEDZENÍ UNIVERBIZÁCIE

Vo vymedzení univerbizácie nenájdeme medzi autormi terminologickú zhodu, hoci v podstate definujú tie isté procesy a podobne ich aj členia. Hovorí sa tu napr. o odstraňovaní vnútorného rozporu medzi jednotnosťou významu a formálnou dvojčlennosťou slova (Sborník Vysoké školy pedagogické v Olomouci, 1956). M. Helcl (1963) chápe univerbizáciu ako náhradu dvojslovného alebo viacslovného pomenovania jednoslovným. A. Jedlička (1965) vysvetľuje univerbizáciu ako proces — vznik a utváranie, resp. existenciu jednoslovných pomenovaní na pozadí jestvujúcich viacslovných synonymných pomenovaní. L. Horalík (1967) vidí podstatu univerbizácie v desemantizácii znaku — univerbizované slová sú dôsledkom

spájania do jedného celku. E. Kučerová (1973) hovorí o prechode viacslovného (najmä dvojslovného) pomenovania na jednoslovné pomenovanie. E. Pauliny (1981) chápe univerbizáciu ako tendenciu dať sa nahrádzať. J. Mistrík (1985) hodnotí univerbizáciu zo štylistického aspektu, a to ako spôsob skracovania pomenovaní.

Túto terminologickú a interpretačnú nejednotnosť spôsobuje protirečenie (výrazná asymetria) medzi narastajúcou mierou využívania univerbizácie v komunikačnom procese a formálnymi prostriedkami jej realizácie. Univerbizácia je stále sa rozširujúci a stále produktívnejší jav ako dôsledok čoraz intenzívnejšieho pôsobenia jazykovo-spoločenských faktorov (rozšírenie počtu aktívnych používateľov spisovného jazyka, zvýšený podiel hovorených prejavov v spisovnej komunikácii, nivelizačný vplyv jazyka prostriedkov masovej informácie a propagandy a i.), pričom na túto stále sa zvyšujúcu potrebu nemá primeraný inventár formálnych prostriedkov (je ich málo, sú stereotypné, prevažne homonymné, resp. skrátené).

Vznik univerbizovaných štruktúr je dôsledkom čoraz širšieho prejavu demokratizácie spisovného jazyka, preto chápanie univerbizácie len ako štylistickej charakteristiky je zúžené, lebo sa pri ňom neberie do úvahy platnosť univerbizácie ako univerzálneho jazykového javu (porov. napr. Bosák, 1984; Buzássyová — Bosák, 1984). Preto na základe širšieho (komunikatívneho) prístupu k analýze univerbizovaných jednotiek navrhujeme rozlišovať univerbizáciu v širšom zmysle ako všeobecnú tendenciu vychádzajúcu z princípu ekonómie dorozumievacieho procesu (tzv. komunikatívna funkčnosť), ktorá sa uplatňuje vo všetkých jazykových rovinách a má systémový charakter. Univerbizácia v užšom zmysle (často sa hovorí aj o kondenzácii) sa uplatňuje v lexikálnej rovine a zahŕňa

1. tvorenie jednoslovných pomenovaní na pozadí viacslovných motívujúcich pomenovaní, a to: a) deriváciou (*presilová hra* → *presilov-k-a*), b) substantivizáciou (*triedna učiteľka* → *triedna*), c) synekdochou (*skok o žrdi* → *žrd*), d) kompozíciou (*hráč prvej ligy* → *prvoligista*);

2. simplifikáciu viacslovných pomenovaní, a to: a) kontextovú (*vláda CSSR* → *vláda*), b) skracovaním, akronymizáciou (*Slovenská akadémia vied* → *SAV*).

V zhode s M. Dokulilom (1962), resp. novšie s gramatikou češtiny (Česká mluvnice 1) univerbizáciu interpretujeme z funkčno-štruktúrneho aspektu na základe zisťovania synchronnej motivácie medzi viacslovným (ustáleným) pomenovaním a jednoslovným pomenovaním (univerbizovaným) na onomaziologickej rovine. Univerbizované jednotky vznikajú predovšetkým v profesijnej a záujmovej sfére. Takouto komunikačnou sférou je napr. oblasť športu, kde sa profesionálnosť spája so záujmovosťou, a tak sa do písomných spisovných prejavov ako bezpríznakové dostávajú nielen jed-

notlivé slová, lež „zneutrálňujú“ sa aj samotné postupy. Bežne sa napr. názvy jednotlivých športových disciplín používajú ako bezpríznamové v skrátenej, zjednodušenej (jednoslovnnej) podobe. Tieto univerbizované štruktúry stoja na začiatku slovotvorného reťazca a využívajú sa pri nich uvedené univerbizačné postupy, ako aj najproduktívnejšie sufixy; napr. *beh na 110 m (400 m, 3000 m) prekážok* → *prekážkové behy* → *prekážkár/prekážkárka* → *prekážkárska (disciplína)*; *hod diskom* → *disk* → *diskár/diskárka* (podobne *guliár, kladivár, oštepár*) → *diskársky (sektor)* atď.

Univerbizáciu nemožno teda spájať len s príznakovosťou (hovorovosťou alebo slangovosťou), jej výsledkom vo všeobecnosti je vznik jednoslovných alebo skrátených pomenovaní z viacslovných (najmä dvojslovných) spojení. Tento fakt potvrdzuje aj doterajší vývin v slovenčine. Napríklad pri názvoch štátov a najrozšírenejších zemepisných názvoch sa bežne používajú iba skrátene podoby (*Juhoslávia, Francúzsko, Dánsko*). Plný názov, ktorý nemusí byť bežným používateľom ani známy, sa prakticky používa len pri oficiálnych štátnych aktoch (*Juhoslovanská socialistická federatívna republika, Francúzska republika, Dánske kráľovstvo*). Takto fungujú aj názvy mnohých ďalších geografických objektov (*Bospor* → *Bosporská úžina, Balt/Baltik* → *Baltské more, Dináre* → *Dinárske pohorie* a pod.). Podobne aj v náučnej a popularizačno-náučnej komunikačnej sfére sa v každej vednej disciplíne pri najfrekvencovanejších názvoch paralelne používajú univerbizovaná aj explicitná podoba, napr. *jadro* → *jadrové krmivo, nosovka* → *nosová samohláska, olej* → *olejomalba, podzoly* → *podzolové pôdy, prevodovka* → *prevodová skriňa, údel* → *údelné vojvodstvo* a mnohé ďalšie. Napokon aj výsledkom stále narastajúcej tvorby skratiek (akroným) sú bezpríznamové jednotky (*komplexná racionalizačná brigáda* → *KRB*). Skracovanie slov sa využíva príznakovito (funkčne a zámerne) pri tvorbe slangových názvov, samotné skracovanie ako princíp nie je vo svojej podstate príznakové.

Najznámejší aj najrozšírenejší spôsob v slovenčine je univerbizácia deriváciou: z dvojslovného spojenia vzniká jedno slovo — „univerbizovaný“ onomaziologický príznak (*výpadov-á cesta* → *výpadov-k-a*). Najproduktívnejšie sa využíva sufix *-ka* pri podstatných menách ženského rodu, sufix *-ár/-iar* pri podstatných menách mužského rodu, pri tvorení slangových výrazov najmä sufix *-ák/-iak*. Univerbizované podoby sa vyskytujú pri pomenovaní tých vecí a javov, ktoré sú v centre jazykovej komunikácie, pričom sa zvyšuje ich frekvencia, stúpa produktivita tvorenia i schopnosť prechádzať do spisovnej komunikačnej sféry. Ide o tieto najčastejšie skupiny a typy univerbizovaných slov:

a) názvy podnikov, zariadení, inštitúcií, napr. *automobilka* → *továrň na automobily, textilka* → *textilná továrň, h o v o r. učňovka* → *učňovská*

škola, hovor. *atómka* ← *atómová elektrárňa*, slang. *hotelka* ← *hotelová škola*. O bezpríznakovosti niektorých názvov z tohto druhu svedčí aj to, že sa stali súčasťou oficiálnych názvov podnikov, napr. *celulóзка*, *vaгónka* (*Slovenské celulóžky a papierne*, *Vagónka Poprad*);

b) názvy miesta, napr. *zasadačka* ← *zasadacia sieň* (*miestnosť*), *obývačka* ← *obývacia izba* (*miestnosť*), *záchytká* ← *záchytná izba*. Pri týchto názvoch sa uplatňuje zámer hovoriaceho označovať miesto jednoslovné (analogicky s ostatnými názvami);

c) názvy vecí, prístrojov, zariadení a pod., napr. *čistička* ← *čistiaci stroj*, *digitálky* ← *digitálne hodiny*, *hydraulika* ← *hydraulické zariadenie*, *karbidka* ← *karbidová lampa*, *sanitka* ← *sanitné auto*, slang. *meračka* ← *merací prístroj*, *výmenníčka* ← *výmenníková stanica*;

d) názvy športových odevov a predmetov, napr. *oteplovačky* ← *oteplovacia súprava*, *tepláky* ← *tepláková súprava*, *bežky* ← *bežecké lyže* a pod.;

e) názvy rozličných listín, preukazov, dokumentov a pod. (porov. *abonentka* ← *abonentný lístok*) sa takmer bez výnimky používajú iba v jednoslovnej podobe (analogicky ako *navštívenka*, *vstupenka*) a sú teda neutrálne (*kandidátka* ← *kandidátska listina*, *listina kandidátov*). Hovorové sú výrazy *prezenčka* ← *prezenčná listina* (existuje aj jednoslovné neutrálne pomenovanie *prezencia*) a *delegačenka*, resp. *delegačka* ← *delegačný lístok*, ktoré fungujú v oficiálnej administratívnej sfére;

f) názvy športových činností hodnotíme tiež rozdielne: neutrálne sú pomenovania *časovka* ← *preteky na čas* (oficiálne „jednorazové preteky s intervalovým štartom“), *dohrávka* ← *dohrávaný zápas*, *hodinovka* ← *hodinový beh* (*jazda*), kým niektoré ďalšie si udržiavajú príznakovosť, napr. slang. *kontrolky* ← *kontrolné preteky*, slang. *osobka* ← *osobná obrana*, slang. *stíhačka* ← *stíhacie preteky*;

g) názvy utvorené od čísloviek sú vo väčšine prípadov neutrálne, napr. *dvanásťka* ← *dvanásťstupňové pivo*, *desiatka* ← *1. beh na 10 km*, *2. desaťčlenná skupina*; *sedemdesiatdvojka* ← *tank T-72* a i. Slangové sú názvy *desina*, *desinka* ← *desaťstupňové pivo*, *sedemnásťka* ← *sedemnásťročné dievča* a pod.

Napokon tu existujú mnohé ďalšie frekventované pomenovania z bežnej komunikácie, ktoré sa používajú zväčša v univerbizovanej podobe (*dychovka* ← *dychová hudba*, *minerálka* ← *minerálna voda*, *nástenky* ← *nástenné noviny*, *šatovka* ← *šatová látka*, *látka na šaty*, *žuvačka* ← *žuvacia guma* a i.).

S narastaním produktívnosti a frekvencie univerbizovaných štruktúr čoraz viac univerbizovaných výrazov prechádza do neutrálnej pozície. Ako hovorové nemožno hodnotiť tie jednoslovné univerbizované pomenovania, ktoré sa používajú podstatne častejšie ako ich dvojslovné a viacslovné sy-

nonymické ekvivalenty, resp. keď sa viacslovné spojenia používajú v oficiálnej komunikácii.

Rozlišovať viaceré stupne príznakovosti, resp. bezpríznakovosti je takmer vylúčené v sémantickej skupine univerbizovaných pomenovaní zakončených na sufix *-ák/-iak*; tento sufix je najproduktívnejším slovtvorným prostriedkom slangových výrazov v súčasnej slovenčine (*decák* ← *detský domov*, *drasťák* ← *drastický film*, *igeliták* ← *igelitový plášť*, *kazeták* ← *kazetový magnetofón*, *kulturák* ← *kultúrny dom*, *Lomničák* ← *Lomnický štít*, *mesták* ← *mestský autobus*, *ťahovák* ← *ťahovacie vozidlo*, *školák* ← *školský rok*, *vodičák* ← *vodičský preukaz*, *zimák* ← *zimný štadión* a ďalšie). Prehodnotila sa štýlová platnosť slova *panelák*. Kým pri jeho vstupe do slovenej zásoby slovenčiny zhruba pred tridsiatimi rokmi sa najprv hodnotilo ako slangové, potom prevažne ako hovorové, dnes vzhľadom na jeho každodennú frekvenciu v mestských aglomeráciách ho možno hodnotiť na prechode do neutrálnej pozície. Viac neutrálne ako hovorové je aj slovo *pásak* ← *pásový traktor*. Jedno z najfrekvencovanejších slov *zlepšovák* ← *zlepšovací návrh* si stále udržiava štylistickú príznakovosť.

Pomerne málo slov sa tvorí pri univerbizácii (atribútu) substantivizáciou. Okrem známych prípadov ako *hlavný* (čaišník), *nočná* (smena), *trvalá* (ondulácia), *zborná* (komanda) je tu tendencia odstraňovať rozpor medzi starou adjektívnou formou a novým substantívnym významom: *generálny riaditeľ* → *generálny* → *generál* (s l a n g.). Najčastejšie sa dnes univerbizácia substantivizáciou uplatňuje v športe, napr. *bronzová medaila* → *bronzová* → *bronz*.

V súčasnej slovenčine sa vo veľkej miere uplatňuje aj tvorenie univerbizovaných slov s využitím synekdochy. Prevažná časť týchto univerbizovaných štruktúr nemení svoju štýlovú platnosť. Mechanizmus univerbizácie s využitím synekdochy je založený na tom, že viacslovné pomenovanie začne zastupovať určujúci člen. Tento spôsob univerbizácie je najčastejší pri názvoch jednotlivých športových disciplín (*vrh guľou* → *guľa*, *skok do diaľky* → *diaľka*, *skok o žrdi* → *žrd*, *beh na 1500 m* → *1500 metrov* atď.).

Počet univerbizovaných kompozít v súčasnej spisovnej slovenčine tiež narastá. Ide o taký typ univerbizácie, keď sa viacslovné spojenie so zložitejšou gramatickou formou mení na zložené slovo, ktoré sa obyčajne stáva východiskom ďalšieho odvodzovania. Pretože v tomto prípade ide len o istý stupeň zjednodušenia, obyčajne tento typ nesprevádza zmena štýlovej charakteristiky (*prvá liga* → [*prvoligový*] → *prvoligista*, *gramofónová platňa* → *gramoplatňa* atď.).

Do univerbizácie sa obyčajne zaraďujú aj všetky spôsoby skracovania slov, skratkové a značkové slová. V takýchto prípadoch však nejde o univerbizáciu v pravom zmysle, ale o mechanický jav podmienený pred-

všetkým kontextom (resp. situáciou), a preto tento spôsob označujeme ako simplifikáciu. Pri kontextovej simplifikácii sa zjednodušuje viacslovný oficiálny názov, pričom celé spojenie môže zastupovať prvé alebo niektoré ďalšie slovo (*Ministerstvo vnútra* → *vnútro*, *Slovenská akadémia vied* → *akadémia*, *Slovenské národné povstanie* → *Povstanie*, *Medzinárodná šesťdňová súťaž v motocyklovej vytrvalosti* → *Šesťdňová*).

Univerbizácia skracovaním sa vyskytuje len v grafickej podobe (*Bratislavské automobilové závody* → *BAZ*, *komplexná racionalizačná brigáda* → *KRB*), pretože pri použití v hovorenej podobe ide už o ďalšiu deriváciu (*BAZ* → *bazkár*, *KRB* — *káerbéčkár*, *SAV* — *Savka* a pod.).

Napokon treba rátať aj s kombináciou viacerých spôsobov (*televízna teória* → *TV teória*, *profesionálny tím* → *profi tím* a pod.).

Univerbizácia sa v súčasnej spisovnej slovenčine uplatňuje čoraz častejšie, realizuje sa v bežnom hovorenom jazyku najmä v komunikačnej sfére profesijnej a záujmovej. Hlavným faktorom prispievajúcim k zneutrálňovaniu univerbizovaných štruktúr a k vzniku nových sú prostriedky masovej informácie a propagandy — prostredníctvom nich sa univerbizované podoby dostávajú do písaného jazyka.

Univerbizácia ako osobitý typ tvorenia jednoslovných pomenovaní sa uplatňuje pri odvodzovaní (derivácii), skladaní (kompozícii) a formálne aj pri skracovaní (abreviácii). Funkčným predpokladom vzniku univerbizovaného slova je koexistencia synonymného viacslovného (zväčša dvojslovného) pomenovania, s ktorým je toto slovo v motivačnom vzťahu. Univerbizované slová a motivujúce viacslovné pomenovania sú významovo totožné (preto sa často hovorí namiesto univerbizácie aj o kondenzácii) a v mnohých prípadoch aj homonymné (*občan* → *občianka*: *občiansky preukaz* → *občianka h o v o r.*).

Uvádzané univerbizáčne postupy sú jedným z najproduktívnejších spôsobov pri rozširovaní slovnej zásoby (nie však pri tvorbe pomenovaní). Sú aj vyjadrením tendencie po rovnovážnosti jazykového systému: prehĺbené poznávanie objektívnej skutočnosti nachádza odraz v pojmovej diferenciácii a špecifikácii, naproti tomu limitovaná kapacita komunikačného kanála vo fungovaní v reči redukuje najfrekvencovanejšie viacslovné pomenovania na jednoslovné štruktúry. Sémantické a štruktúrne, najmä však komunikačné predpoklady vzniku univerbizovaných slov sú teda oveľa zložitejšie, ich interpretácia ako štylisticky príznakových slov je iba jeden z aspektov ich fungovania.

Pri posudzovaní štylovej platnosti univerbizovaného slova berieme do úvahy aj jeho výskyt v príslušnej komunikačnej sfére, v ktorej funguje ako najproduktívnejší prostriedok. Tento nadradený protiklad označujeme ako oficiálnosť/neoficiálnosť (Bosák, 1984). Oficiálne jazykové pro-

striedky sú záväzné pre určené komunikačné sféry (odborná terminológia, štandardizované úradné názvy, administratíva a pod.). V profesijnej, záujmovej a súkromnej sfére prevažuje používanie oficiálnych názvov v univerbizovanej podobe, v dôsledku čoho strácajú svoju príznačnosť. To znamená, že v neutrálnej spisovnej pozícii môže paralelne fungovať oficiálny viacslovný názov aj neoficiálna univerbizovaná podoba.

Literatúra

- BOSÁK, J.: Hovorovosť ako dynamický faktor. *Slovenská reč*, 49, 1984, s. 65–73.
- BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. In: *Obsah a forma v slovnej zásobe*. Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav E. Štúra SAV 1984, s. 107–116.
- DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov. Praha. Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.
- HELCL, M.: Univerbázace a její podíl při růstu dnešní slovní zásoby. *Slovo a slovesnost*, 24, 1963, s. 29–37.
- HORALÍK, J.: O univerbizaci a homonymii z hlediska principu ekonomie. *Československá rusistika*, 12, 1967, s. 140–143.
- JEDLIČKA, A.: K charakteristice slovní zásoby současné spisovné češtiny. In: *Acta Universitatis Carolinae – Philologica 1. Slavica Pragensia VII*. Red. V. Barnet a i. Praha, Universita Karlova 1965, s. 13–27.
- KUČEROVÁ, E.: Univerbizácia substantivizáciou dvojslovných pomenovaní mužských osôb. *Slavica Slovaca*, 8, 1973, s. 3–14.
- MISTRÍK, J.: *Stylistika*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1985. 584 s.
- Mluvnice češtiny 1. Red. J. Petr. Praha, Academia 1986. 568 s.
- PAULINY, E.: *Slovenská gramatika*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 323 s.
- Sborník Vysoké školy pedagogické v Olomouci. Jazyk a literatura. 3. Red. V. Křístek. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1956, s. 17–23.

ZUR DEFINITION DER UNIVERBIERUNG

Zusammenfassung

Das Wesen der Univerbierung liegt in der Beseitigung des inneren Widerspruchs zwischen der Einheit der Bedeutung und der formalen Zwei- oder Mehrgliedrigkeit der Benennung, also es geht um das Problem der Desemantisierung der Sprachzeichen. Für die Bestimmung der semantischen und strukturellen Voraussetzungen der Univerbierung ist methodologisch wichtig die Unterscheidung zwischen der Univerbierung im breiteren Sinne, die als allgemeine Tendenz zur Ökonomie des Kommunikationsprozesses angesehen wird, und der Univerbierung im engerem Sinne, die durch Ableitung, Zusammensetzung und Abbreviation realisiert wird.

VÝZNAMOVÁ ZMENA Z DIACHRONICKÉHO A TYPOLOGICKÉHO HĽADISKA

1. Funkčný a štruktúrny prístup k jazykovým javom, chápanie jazyka a reči vo vzájomnej jednote, poňatie komplementárneho vzťahu semaziológie a onomaziológie privádzajú k dynamickému určeniu pojmu lexikálny význam. Svojou ontologickou povahou patrí lexikálny význam k mnohoaspektovým javom, ktorý možno postihnúť len komplexným vedeckým opisom (súbor metodických postupov pri vymedzení lexikálneho významu na rovine jazykového systému sme nazvali lexikálno-sémantickou rekonštrukciou; Blanár, 1984). Na úvod poukážeme na niektoré stránky lexikálneho významu, ktoré majú dôležitosť pri osvetľovaní významovej zmeny.

2. Problematika lexikálneho významu zahŕňa jeho zložku intenzionálnu a extenzionálnu. Pri významovej intenzii ide o súbor sémantických príznakov, resp. vlastností a vzťahov, ktoré charakterizujú sémantiku slova a tvoria jednotu s určujúcou stránkou jazykového znaku (úroveň ideálnych objektov poznania v jazykovom systéme). Intenzia lexikálneho významu podmieňuje jeho extenzionálnu zložku, t. j. rozsah označených denotátov. Využívanie lexikálneho významu slova v jazykovej komunikácii je vecou pragmatického aspektu (úroveň komunikačných znakov; k termínu porov. Horecký, 1982).

2.1. Kognitívnu základňu lexikálneho významu je obsah slova. Z kognitívnej potencie slova (z otvorenej množiny elementárnych výpovedí o predmete objektívnej skutočnosti — porov. Dolník, 1987, s. 98) sa v lexikálno-sémantickom systéme daného jazyka isté obsahové prvky (noémy) zovšeobecneného priemerného odrazu prehodnotili na dištinktívne relevantné sémantické príznaky (ďalej SP), ktoré v ustálenom výbere a hierarchii konštituuju lexikálny význam. Lexikálny význam komunikačného znaku tvorí jednotu so svojim formatívom (lexémou), pomocou ktorého sa znak zaraďuje do všeobecnejších formálno-sémantických kategórií. Významovú stavbu polysémickej lexikálnej jednotky vytvára súbor jej všetkých SP, ktoré sa v rámci danej lexikálnej jednotky vzhľadom na jednotlivé semémy spájajú podľa zásad komplementárnej distribúcie. Tieto selekčné pravidlá sa bezprostredne dotýkajú aj distribúcie jednotlivých semém v texte. Predmetom ďalšieho výskumu ostáva problém, aký rozsah majú prvky obsahu slova, ktoré sa integrovali, resp. neintegrovali do lexikálneho významu (porov. napr. slová základného fondu s nomenklatúrou, termínmi, vedekými pojmami). Dôležité je tu osvetľovanie takých otázok, ako je vzťah lexikálneho pojmu a odborného pojmu, usúvzťažňovanie termínov so slo-

vami neodborného jazyka, parafrázou, terminologizácia a determinologizácia a pod. (porov. Poštolková, 1980; Masár, 1984). V tejto súvislosti sa uspokojíme s pripomienkou, že gnozeologicko-logické prvky obsahu slova tvoria potenciálnu zálohu pre prípadnú sémantizáciu ďalších príznakov pri diferencovanejšom poznávaní a pomenúvaní javov vonkajšej skutočnosti (Blanár, 1980 a iní).

2.2. Odôvodnene sa vyslovuje myšlienka, že sémantická stavba slova predstavuje isté kontinuum alebo spektrum s viac-menej širokým významovým rozptylom. Má sa však sémantickým spektrom rozumieť obsah hyperlexémy na rovine jazykového systému, teda „súbor významov polysémickej lexémy“ (tak napr. Filipec — Čermák, 1985, s. 28), alebo kontextová realizácia semémy (prípadne štruktúry semém polysémickej lexikálnej jednotky) v reči? Fungovanie lexikálnej jednotky v jazykovej komunikácii predpokladá existenciu lexikálneho významu v jazykovom systéme. Formálnym reflexom sémantických potencií lexikálnej jednotky sú zákonitosti jej valencie a kompatibility. Pravda, pre lexikálny význam slova, ktoré sa používa v rozmanitých kontextoch v rozličných voľných, typických, resp. aj lexikalizovaných a frazeologických spojeniach, je príznačný princíp difúznosti, extenzionálnej vágnosti (Dolník, 1982). Lexikálny význam má ráz širokého spektra, keď vychádzame z fungovania jazyka v komunikácii. Sémantické spektrum sa nám javí ako kontinuum kontextových významov, z ktorých možno vyabstrahovať na rovine jazyka semémy ako uzlové body tohto kontinua rozličných kontextových použití. Úlohou teoretickej semaziológie, ako aj lexikografie je vymedziť tieto „uzlové body“ na rovine jazyka, pritom si však vždy treba všímať aj prechodné javy medzi jednotlivými semémami.

Tým sa nastoľuje teoreticky dôležitá otázka variantov lexikálneho významu. Tento termín sa používa v lexikológii v niekoľkorakom poňatí, napr. ako významy polysémickej jednotky v pomere k základovému významu, ako lexikálny význam v pomere k sémantickému invariantu. My variantom lexikálneho významu rozumieme taký sémantický útvar, ktorý sa od daného významu odlišuje potenciálnym uplatňovaním ($\pm$) niektorého špecifikačného príznaku (porov. Seliverstova, 1975, s. 267; Blanár, 1984, s. 32, 44 n. a i.). V takom prípade sa nejaký jav, dej, príznak pomenúva v istom funkčnom štýle, resp. v zemepisnom alebo sociálnom dialekte z nového hľadiska, so zreteľom na iné, okrajovejšie okolnosti a pod.; sémanticky relevantným sa stáva ďalší prvok obsahu slova. Potenciálna sémantizácia príznaku predstavuje prvý krok na utvorenie novej semémy.

2.3. Hospodársko-spoločenský a intelektuálny vývin nositeľov jazyka poskytuje ustavičné podnety na rozvoj slovnej zásoby. Nové pomenovania potreby sa uspokojujú vo vzájomnej spätosti týchto vonkajších činiteľov

s vnútornými činiteľmi (podmienenosť jazykovým systémom). V slovnej zásobe ide v podstate o vznik (z domácich i cudzích zdrojov a kalkovaním), resp. ústup lexémických alebo sémických prvkov. Pri významových zmenách ide o vznik semémy alebo zánik semémy viažúcej sa na jestvu-jujú lexému.

Pretože každá lexikálna jednotka predstavuje prvok príslušného čiastkového systému (makrosystému), významové zmeny a posuny sa netýkajú izolovaných lexikálnych jednotiek, ale sa týkajú ich začlenenia do daných čiastkových systémov. Rozšírenie, resp. zmenšenie čiastkového systému — a to aj na rovine sémantickej — má ráz procesuálnej zmeny, ktorá je tým mnohotvárnejšia, čím rozmanitejšími lexikálno-sématickými vzťahmi sa vznikajúca alebo zanikajúca seméma svojím formatívom začleňuje do čiastkového systému slovnej zásoby.

3. Významovým zmenám sa venovala pozornosť od antickej doby do-nes. Skúmali a triedili sa napr. z logického, funkčného, geneticko-kauzálného hľadiska. Pozornosť si zasluhujú pokusy triediť významy polysémických lexikálnych jednotiek podľa toho, či obsahový prvok (alebo súbor prvkov), na ktorom sa zakladá sématická derivácia, je zložkou významovej, resp. mimovýznamovej časti obsahu základovej, prípadne odvodennej lexie.¹ Opierajúc sa o spomenuté východiská, naznačíme mechanizmus (3.1.) a potom typológiu (3.2.) významovej zmeny.

3.1. Keď sa hovorí o vzniku a zániku semémy, myslí sa na výsledok vývinového procesu, ktorý má v každom jazyku osobitné podoby. Výsledok tohto procesu sa prejavuje v jazykovej synchronii, jeho priebeh sa dá dobre sledovať v jazykovom vývine (príklady, ktoré nižšie uvádzame, sú z obdobia kultúrnej slovenčiny, sú zväčša z materiálu, ktorý sa spracúva v Historickom slovníku slovenského jazyka).

Významové posuny vzhľadom na základovú semému.

O novú semému ide vtedy, keď sa táto seméma od základovej semémy odlišuje štruktúrou sématických príznakov (všimame si plnovýznamové slová základnej slovnej zásoby). Zmena sématického príznaku sa týka špecifikačných alebo generických príznakov (resp. významového jadra):

3.1.1. desémantizáciou špecifikačného príznaku sa zmenšuje súbor SP. Lexikálna jednotka sa spája so širším okruhom denotátov//designátov, čím sa rozširuje významové pole slova. Ide teda o menšiu intenzitu lexikálneho významu a väčšiu extenziu, napr.

¹ Porov. napr.: výskumy sovietskych bádateľov M. V. Nikitina (Leksičeskoe značenie v slove i slovosocetanii. Vladimir 1974), S. D. Kacnelsona (Soderžanije slova, značenijs i oboznačenijs. Moskva — Leningrad 1965), J. D. Apresiana (Lexičeskaja semantika. Sinonimičeskije sredstva jazyka. Moskva 1974). — U nás rozvíja tieto podnety J. Dolník.

CVIK ²	1. kratší klinec (so širšou guľatou hlavičkou)	A b
	2. kovový klin, klinok	A
CENA	1. hodnota (vyjadrená v peniazoch)	A b
	2. hodnota (vôbec);	A

3.1.2. sémantizácia nového príznaku

rozšírená intenzia, zúžená extenzia; lexikálna jednotka sa spája s užším okruhom denotátov//designátov, čím sa zužuje významové pole slova. Významová zmena je výraznejšia, keď sa týka hierarchicky vyššieho príznaku. Rozlišujeme dva základné prípady:

a) sémantizácia alebo transsémantizácia je na úrovni špecifikačných príznakov, napr.

PÁCHAŤ	1. čo robíť, konať niečo	A
	2. čo robíť (niečo zlé)	A b
PALIČ	1. kto niečo páli, spaľuje	A
	2. podpaľač (so zlým úmyslom)	A b

b) význam sa modifikuje vnútornou prestavbou generických a špecifikačných príznakov. Mení sa významové jadro. Najčastejším prípadom — ale vôbec nie jediným — je metaforická a metonymická sémantická derivácia, napr.

JABĽČKO	1. plod jablone	A b
	2. plod alebo útvar guľovitého tvaru	C ^A
PALMA	1. tropický strom	A
	2. list alebo halúzka palmy (ako symbol víťazstva alebo mieru)	B a c

K modifikácii významového jadra často pristupujú aj nové diferenčné príznaky (porov. *palma* 2 : c (ako symbol víťazstva alebo mieru)). Odvodený význam sa od základového vzdďaľuje, najmä ak sa sémantizuje mimovýznamový obsahový prvok základového alebo odvodeného významu a ak vzťah medzi východiskovou semémou a sémantizovaným príznakom je voľný. Typy s voľnejším vzťahom medzi semémami, ako aj sémantické a lexikálne kalky možno zaradiť do osobitných skupín.

V uvedených prípadoch sa rozširuje významová stavba slova o nové semémy, narastá jeho polysémia. Blízke semémy sa začleňujú do príslušného sémantického poľa, významovo odlišnejšie semémy sa začleňujú do iných sémantických polí, ktoré sa s prvými dotýkajú, resp. pretínajú.

3.1.3. Zmenou hospodársko-spoločenských pomerov, zánikom starých reálií, zavedením novej sústavy mier a váh atď. sa mnohé lexikálne jednotky, príp. jednotlivé semémy vysunuli na okraj slovnej zásoby, resp.

ustúpili z aktívnej lexiky. Ukázali sme už (Blanár, 1957), že aj ústup slov a slovných významov je osobitný proces, ktorý v každom jednotlivom prípade má svoje cesty (významová a štylistická diferenciácia synonymných lexikálno-sémantických prvkov, uchovanie archaizmov vo frazémach a pod.), takže aj ústup lexémických a sémantických prvkov zasahuje systémové vzťahy v slovnej zásobe a prejavuje sa v istej prestavbe lexikálno-sémantických paradigiem. Odstraňovanie nadbytočnej polysémie a polylexie najmä v období formovania národných spisovných jazykov predstavuje charakteristický postup, ktorým sa redukuje asymetria jazykového znaku.

Treba odlišovať prípady, keď sa významová zmena uskutoční takpovediac „razom, náhle“ (cieľavedomé vyjadrenie nového pojmu napr. v terminológiách, porov. gramatický *pád*: casus, *počet*: numerus; *peknopísebnosť*: kaligrafia); v ďalšom ide o spôsob prenikania nového prvku do spoločenského úzu a o spôsob postupného začleňovania do lexikálno-sémantickej paradigmy, porov. PALOTA (z gr. *palota* „veľká sieň, dvorana“)

1. dvorana, miestnosť v kaštieli, zámku a pod.
2. zámok, kaštieľ, palác, väčší dom.

Mnohé významové zmeny sú súčasťou postupného vnútorného jazykového vývinu. V širokej škále individuálnych použití sa v spoločenskom vedomí začne upevňovať istý významový posun, ktorý má oporu v spájaní s novými triedami participantov, porov. napr. zmeny v obsadení pozície agensa a adresáta pri slovesách *obracať sa*//*obrátiť sa* a *utiekať sa* k niekomu „obracať sa (v tiesni) so žiadosťou o pomoc, milosť atď.“ v kultúrnej slovenčine. Zmeny na syntagmatickej rovine sú potenciálnym ukazovateľom sémantických posunov; v danom prípade sa pozmenil štýlový register týchto slovík (bližšie o tom porov. Blanár, 1984, s. 163 n., 180). Zmeny extenzionálnych vzťahov môžu dospieť ku kvalitatívnemu prehodnoteniu; keď sú zmeny v obsadení tried participantov dosť výrazné a dosiahli istý stupeň spoločenského zovšeobecnenia, začnú sa hodnotiť ako výraz nových intenzionálnych vzťahov: uskutočnila sa významová zmena. V sémantickom spektre polysémickej štruktúry sa jednoznačnejšie vyčleňujú semémy, ktoré majú oporu na pláne výrazu (osobitné valencie a kompatibilita). Avšak pre povahu lexikálno-sémantického systému je príznačné, že popri „uzlových“ bodoch (semémach) sémantického kontinua jestvujú aj prechodné, netypické javy, ktoré sa pri dôkladnom lexikografickom opise musia priradiť do rámca jednej semémy. Tu je istý zdroj stáleho napätia medzi ontologickou stránkou lexikálneho významu a jeho lexikografickým spracovaním.

3.2. Pri typológii lexikálnych významov sa usilujeme vypracovať zásady, ktoré umožňujú porovnávať súčasný, ako aj historický materiál príbuzných

i nepribuzných jazykov. Okrem toho prizierame na ich používanie v texte. Pretože do úvahy berieme polysémické i monosémické lexikálne jednotky (domáce, prevzaté, cudzie i kalkované), triedenie významov podľa klasifikácie sémantizovaných obsahových prvkov (hoci, zdá sa, umožňuje najdetailnejšiu analýzu vzťahov sémantickej derivácie) dá sa použiť len sčasti. Perspektívnym sa nám ukazuje tento postup:

Najprv určíme základné typy (archetypy) nominačných významov (typológiu vzťahových, deiktických a interjekcionálnych významov sme tu neriešili). Archetypy nominačných typov určujeme vzhľadom na tieto aspekty: a) či ide o jednosemémové alebo viacsemémové LJ, b) či ide o význam denotačný//designačný alebo denotačno-designačný//designačno-denotačný (v poňatí A. A. Ufimcevej, 1974)², c) či ide o neodvodenú alebo odvodenú lexikálnu jednotku. Podľa toho rozoznávame lexikálne jednotky

I. jednosemémové, a to:

- a) nečleniteľné na SP, neodvodené (*jalec*),
- b) s nečleniteľným základom, odvodené (*jalcovina*),
- c) členiteľné na SP, neodvodené (*brloh*),
- d) s členiteľným základom, odvodené (*čudák*).

II. viacsemémové, pokiaľ ide o prvú semému, a to:

- a) nečleniteľné na SP, neodvodené (*granát*),
- b) s nečleniteľným základom, odvodené (*granátový*),
- c) členiteľné na SP, neodvodené (*hospoda*),
- d) s členiteľným základom, odvodené (*hráč*).

Archetypy I a, b, c, d; II a, b, c, d ďalej nečleníme.

III. viacsemémové, pokiaľ ide o druhú (a ďalšiu) semému, a to:

- a) nečleniteľné na SP, neodvodené (*granát*),
- b) s nečleniteľným základom, odvodené (*granátový*),
- c) členiteľné na SP, neodvodené (*hospoda*),
- d) s členiteľným základom, odvodené (*hráč*).

Odvodené významy polysémických slov (III a, b, c, d) detailnejšie špecifikujeme podľa matrice „typy lexikálnych významov“³ (pozri tabuľku).

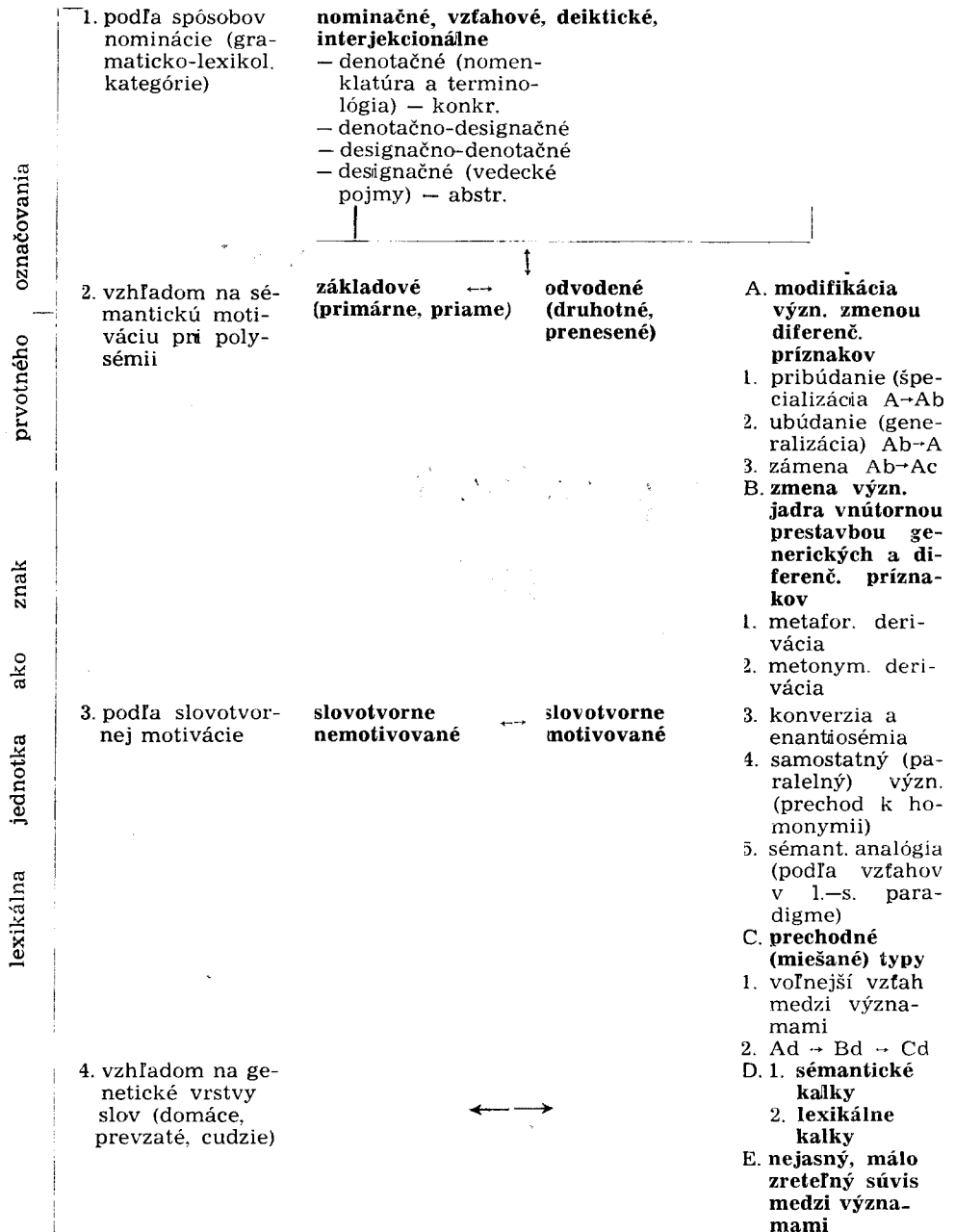
Naša klasifikácia berie do úvahy lexikálnu jednotku ako znak prvotného

² Ide o členiteľnosť/nečleniteľnosť na SP na najnižšej abstrakčnej úrovni. — Pravda, ani poňatie, ktoré tu rozvádzame, nie je jediné možné. Lexikálny význam vychádza z priemerného odrazu bežného poznania objektívnej reality. Ak rozlišujeme podľa stupňa poznania lexikálny a odborný pojem a ak parafrázou v slovníku (najmä menšieho typu) rozumieme pretváranie vedeckého pojmu na jazykový význam termínu (porov. Masár, 1984; Dolník, 1987), integrovanie obsahových prvkov do lexikálneho významu sa napr. v oblasti terminológie javí v trochu inom svetle. Aj tieto postoje preverí ďalší výskum.

³ Prizerali sme sa pritom najmä na výskumy a pokusy A. A. Ufimcevej, M. I. Fominovej, N. M. Šanského, J. Filipca, A. Gudavičiusa a i.

TYPY LEXIKÁLNYCH VÝZNAMOV

Lexikálne typy sa vydeľujú:

druhotného označovania	5. vzhľadom na kontextovú a lexikálnu spá- jateľnosť	kontextovo (relatívne) samostatné	↔	kontextovo viaz. konštrukčne podm. transpozičné	lexikalizov. frazolog. viazané
---------------------------	---	--	---	--	---

Charakteristiky lexikálnych významov:

Využitie významu v texte	1. prevláda význa- mová zložka	nocionálne	←→	pragmatické
	2. vzhľadom na vý- vin jazyka a po- stavenie v sé- mantickej štruk- túre	stále; cen- trálne (šty- listicky bezpríznak.)	↔	nestále; okrajové (štylisticky príznakové)
	3. frekvencia významového typu			

a druhotného označovania, lexikálne významy sa ďalej vymedzujú vzhľadom na sémantickú motiváciu pri polysémii, podľa slovotvornej motivácie, vzhľadom na genetické vrstvy slov a kontextovú i lexikálnu spájateľnosť. Pri odvodených významoch vo vzťahu k základovým rozlišujeme dve základné skupiny: A. modifikácia významu zmenou diferenčných príznakov (špecifikácia $A \rightarrow A b$, generalizácia $Ab \rightarrow A$, zámena $Ab \rightarrow Ac$), B. zmena významového jadra vnútornou prestavbou generických a diferenčných príznakov (1. metaforická derivácia, 2. metonymická derivácia, 3. konverzia a enantiosémia, 4. samostatný význam (prechod k homonymii), 5. sémantická analógia (podľa vzťahov v lexikálno-sémantickej paradigme). Ďalej rozlišujeme prechodné (miešané) typy s voľnejším vzťahom medzi významami (C), sémantické a lexikálne kalky (D) a prípady s nejasným, málo zreteľným súvisom medzi významami (E). Ku každému významovému typu sa pridávajú charakteristiky týkajúce sa 1. prevládajúcej významovej zložky (nocionálnosť — pragmatickosť), 2. stupňa stálosti v jazykovom vývine a postavenia v sémantickej štruktúre (štylisticky bezpríznakové — príznakové), 3. frekvencie významového typu. Tieto parametre ukazujú miesto intenzionálne vymedzeného typu vo fungovaní jazyka.

Naznačený klasifikačný postup sme uplatnili na časti Bernolákovho Slovára. (Frekvenciu jednotlivých typov uvádzame v číselných i percentuálnych hodnotách.) Ukazuje sa, že pri porovnávačej semaziológii treba najprv spracovať a) typy významov, b) typy významových štruktúr, c) ukázať miesto intenzionálne vymedzených typov vo fungovaní jazyka; až potom nasleduje vlastné porovnávanie a analýza ekvivalentných významových štruktúr podľa základných logických vzťahov ekvivalencie.⁴

4. Porov. môj referát Princípy porovnávačej semaziológie na sympóziu II. Opolskie spotkania językoznawcze (Opole — Szczedrzyk, 29. 9. 1986) a Opis słownej zásoby v Bernolákovom Slovári (rukopis).

Literatúra

- BLANÁR, V.: K zániku slov v ľudovej reči. In: Jazykovedné štúdie. 2. Red. J. Stolic. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1957, s. 66–73.
- BLANÁR, V.: Lexikálny význam a označovaná skutočnosť v jazykovo-geografickom aspekte. Slovo a slovesnosť, 41, 1980, s. 32–38.
- BLANÁR, V.: Lexikálno-sémantická rekonštrukcia. Bratislava, Veda 1984, s. 216.
- DOLNÍK, J.: Obsah, pojem a lexikálny význam. Jazykovedný časopis, 33, 1982, s. 11–20.
- DOLNÍK, J.: Sémantická obmena slova a homonymia. Slovenská reč, 52, 1987, s. 92–101.
- FILIPEC, J. – ČERMÁK, F.: Česká lexikologie. Praha, Academia 1985, s. 281.
- HORECKÝ, J.: Semiotické výskumy v Československu. Slovo a slovesnosť, 43, 1982, s. 124–128.
- MASÁR, I.: Vypracúvanie definície termínu a názvu v Krátkom slovníku slovenského jazyka. Kultúra slova, 18, 1984, s. 71–79.
- POŠTOLKOVÁ, B.: K špecifčnosti významu termínu. Slovo a slovesnosť, 41, 1980, s. 54–56.
- SELIVERSTOVA, O. N.: Komponentnyj analiz mnogoznačnych slov. (Na materiale nekotorych russkich glagolov.) Moskva, Nauka 1975, s. 240.
- UMFICEVA, A. A.: Tipy slovesnych znakov. Moskva, Nauka 1974, s. 206.

DER BEDEUTUNGSWANDEL UNTER DIACHRONISCHEM UND TYPOLOGISCHEM ASPEKT

Zusammenfassung

1. Die dynamische Auffassung der lexikalischen Bedeutung. Die lexikalische Bedeutung im Sprachsystem und in der Kommunikation. Die Intension und Extension der Bedeutung. Inhaltliche Elemente der lexikalischen Einheit als potentielle Reserve für die Semantisierung neuer Merkmale. Lexikalische Bedeutung als ein semantisches Spektrum (in der Rede). Potentielle semantische Merkmale; der Begriff der Variante der lexikalischen Bedeutung. Die Entstehung oder der Schwund der Sememe als Entwicklungsprozess im lexikalisch-semantischen Teilsystem. Der innere Zusammenhang der externen und inneren Faktoren.

2.1. Mechanismus des Bedeutungswandels. Das neue Semem unterscheidet sich von dem Grundsemem durch die Struktur der semantischen Merkmale. Der Wandel des Differenzierungssemems; der Wandel des Bedeutungskernes. Die Umwertung der quantitativen Veränderungen (d. h. der Veränderungen der semantischen Valenz) in qualitative Veränderungen (d. h. der Veränderungen der semantischen Komponenten im Sprachsystem). (Beispiele aus der Entwicklung des Wortschatzes in der Epoche der slowakischen Kultursprache.)

2.2. Versuch einer Typologie der lexikalischen Bedeutungen. Die Bestimmung der 4 semantischen Archetypen bei den mono- und polysemantischen Worteinheiten. Eine nähere Spezifizierung der abgeleiteten Bedeutungen. Zu jedem Bedeutungstypus werden einige Charakteristiken hinzugefügt, die auf sein Funktionieren in der Sprachkommunikation hinweisen. Perspektivische Ausnutzung dieses Verfahrens in der vergleichenden Semasiologie.

Správa o činnosti Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV za rok 1986

Činnosť JÚĽS SAV v roku 1986 prebiehala podľa plánu výskumných úloh vypracovaného a schváleného na rok 1986 ako na prvú etapu konkretizácie výskumného plánu na 8. päťročnicu. Pri vypracovaní tohto plánu sa vychádzalo z dokumentu Analýza doterajšej činnosti a ďalšie úlohy Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV so zreteľom na dlhodobé zameranie jazykovedného výskumu v SSR a z uznesení, ktoré prijalo Predsedníctvo SAV pre jazykovedný výskum na svojom 49. zasadnutí 22. 11. 1982. Pre orientáciu výskumnej aj vedecko-organizačnej činnosti ústavu v celej päťročnici majú osobitný význam dokumenty Hlavné úlohy SAV po XVII. zjazde KSČ a zjazde KSS na roky 1986—1990, Program rozvoja Slovenskej akadémie vied v rokoch 1986—1990 s výhľadom do roku 2000 a rozpracovanie záverov, ktoré prijal XVII. zjazd KSČ a zjazd KSS pre celú našu spoločnosť, ale najmä pre vedeckovýskumnú činnosť, na podmienky pracoviska. Rozpracovanie záverov obidvoch zjazdov sa premietá tak do vedeckovýskumnej činnosti, ako aj do rozvíjania pracovnej iniciatívy a ideologickej aktivity. Pracovné úsilie v kolektívoch riešiacich jednotlivé čiastkové úlohy, zvýraznené aj socialistickými záväzkami prijatými na počesť XVII. zjazdu KSČ, bolo výrazne zamerané na kvalitné a včasné splnenie výskumných úloh, resp. etáp výskumu plánovaných na rok 1986.

Jazykovedný ústav bol koordinačným a hlavným riešiteľským pracoviskom hlavnej úlohy štátneho plánu základného výskumu (SPZV) *Jazyk ako historicko-spoločenský jav, ako prostriedok komunikácie a jeho úloha pri formovaní spoločenského vedomia v socialistickej spoločnosti*. Výskum sa realizoval v rámci určených čiastkových úloh. V roku 1986 sa v ústave pracovalo na šiestich čiastkových úlohách SPZV a na dvoch ústavných úlohách.

V rámci čiastkovej úlohy *Súčasná spisovná slovenčina, jej fungovanie v socialistickej spoločnosti a jazyková kultúra* (zodp. riešiteľka K. Buzássyová) sa pracovalo na piatich úlohách (témach).

V úlohe *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* sa pozornosť sústredila na dokončovanie tohto syntetického diela. Vypracovali sa kapitoly o analogickej nominácii, o zložených adjektívach, o názvoch deja, o slovotvorných hniezdach a paradigmách, o apelativizácii vlastných mien, o statických slovesách, o homonymii, o dynamike v oblasti hromadných mien, názvov nástrojov a o synonymii ako dynamickom faktore. Pracovníci oddelenia spisovného jazyka zrevidovali svoje staršie kapitoly a doplnili ich o najnovší materiál. Traja vedeckí redaktori prečítali celý rukopis diela a spolu s autormi sa zúčastnili na kolektívnom redigovaní. Pracovníci oddelenia spisovného jazyka vypracovali v rámci riešenia čiastkovej úlohy IX-8-8/02 dovedna 18 štúdií. V rámci prípravy na riešenie úlohy *Slovenčina v súčasnej komunikácii* vznikla štúdia *Náčrt metodiky sociolingvistikého výskumu*.

Do nových *Pravidiel slovenského pravopisu* sa pripravili kapitoly o veľkých

písmenách a o rozdeľovaní slov. Kapitola o veľkých písmenách prešla oponen-
túrou na zasadnutí Slovenskej pravopisnej komisie. Vypracoval sa návrh na
transkripciu, adaptáciu a skloňovanie starogréckych a latinských vlastných
mien.

V úlohe *Synonymický slovník slovenského jazyka* sa dokončila excerpčia syno-
ným z Česko-slovenského slovníka a Slovníka cudzích slov, pripravila sa kon-
cepčia synonymického slovníka, heslár a začali sa koncipovať pokusné heslá. Pra-
covníci oddelenia jazykovej kultúry vypracovali dovedna 19 štúdií a článkov
z lexikológie, terminológie, teórie spisovného jazyka a jazykovej kultúry (z kto-
rých výberovo uvádzame texty o sémantike a úze slovies *vytipovať* a *vytypovať*,
o jazyku ľudových rozprávok a súčasnej prózy, o P. J. Šafárikovi a slovenčine,
o terminológii na Slovensku a o zapájani termínu do textu, o krajových slovách
v lexikológii a lexikografii, o názvoch osôb podľa typických vlastností).

V úlohe *Syntax slovenského jazyka* sa vypracovala a na poradách prípravnej
skupiny interne posúdila koncepcia diela. Vypracovalo sa aj niekoľko štúdií, a to
o sémantike vo vete, o podstate synonymie v syntaxi, o konverznej sémantickej
derivácii slovenských slovies, o dvoch prístupoch k vetnej sémantike. F. K o č i š
dokončil monografiu *Podradňovacie syntagmy v slovenčine* a odovzdal ju do
vydavateľstva Veda.

L. D v o n ě obhájal doktorskú dizertáciu na tému *Dynamika morfológického
systému súčasnej spisovnej slovenčiny* a Predsedníctvo SAV mu udelilo vedeckú
hodnosť doktora filozofických vied.

V čiastkovej úlohe *Teoretické a metodologické základy jazykovedy a lingvis-
tickej semiotiky* (zodp. riešiteľ J. B o s á k) sa okrem prác zameraných na meto-
dologickú prípravu syntaxe vypracovali štúdie o prognózovaní v jazykovede,
o úlohe jazyka pri kultivovaní osobnosti, riadení spoločenských procesov a ve-
decko-technickom rozvoji, o protiklade jazyk — reč a slovnodruhovej trans-
pozícii, o teoretických problémoch kauzality a o typoch lexikálneho významu.

V čiastkovej úlohe *Nespisovné útvary slovenčiny a iných jazykov* (zodp. rie-
šiteľ I. R i p k a) sa prevažná väčšina výskumnej kapacity venovala dokončova-
cím prácam na I. zväzku *Slovníka slovenských nárečí* a jeho príprave do tlače.
Podľa redakčných pripomienok upravili autori slovníka 15 000 významových
jednotiek hesiel zaradených do I. zväzku, internou redakciou prešli heslá písmen
A — K. Do druhého zväzku skoncipovali autori 3500 významových jednotiek.
Pracovníci dialektologického oddelenia napísali 15 štúdií (o nárečových varian-
toch a synonymách, o slovensko-balkánskych paralelách pri vyjadrovaní časo-
vého vzťahu, o slovách *rataj* a *pachar* v slovenčine a slovanských jazykoch,
o lexikálnej stránke nárečia Vranova nad Topľou, o preberaní odborných ter-
minov do nárečovej slovnej zásoby, o hodnotení neologizmov v nárečových pre-
javoch, ako aj o ďalších témach).

Vypracovali sa podklady do *Slovanského jazykového atlasu* za slovenskú stra-
nu, a to na dve pracovné zasadnutia medzinárodného redakčného kolégia tohto
diela (v Berlíne a v Moskve), na ktorých sa redigoval 2. (lexikálny) zväzok, pri-
pravoval sa 3. (lexikálny) zväzok a redigoval sa 1. a 2. (fonetický) zväzok. Vy-
konali sa práce súvisiace s dvoma pracovnými zasadnutiami *Celokarpatského
dialektologického atlasu* (vo Varšave a v Moskve).

V tomto roku vyšla monografia A. F e r e n č í k o v e j *Časové podradňovacie
súvetie v slovenských nárečiach* (ako 20. zväzok edície Jazykovedné štúdie).
V rámci spolupráce ústavu s Filozofickou fakultou UPJŠ v Prešove vyšiel *Dia-*

lektologický zborník II. (Materiály z II. slovenskej dialektologickej konferencie konanej na Zemplínskej šírave v r. 1981) ako publikácia FF UPJŠ.

V čiastkovej úlohe *Dejiny slovenčiny a onomastika* (zodp. riešiteľ M. Majtán) sa dosiahol najvýznamnejší výsledok výskumnej činnosti ústavu za rok 1986 — odovzdal sa rukopis I. zväzku *Historického slovníka slovenského jazyka* (HSSJ) do vydavateľstva Veda ako dielo mimoriadne významné nielen z vedeckého, politického a kultúrohistorického hľadiska, ale významné aj svojou interdisciplinárnou použiteľnosťou. Okrem vykonania záverečných prác spojených s odovzdaním rukopisu v rozsahu 1480 strán do vydavateľstva (interná oponentúra pred ústavnou radou, spracovanie pripomienok recenzentov, zredigovanie celého čistopisu hlavným redaktorom) sa pracovalo na rukopise II. zväzku HSSJ (doplňal sa materiál z najnovšej excerpcie a pripravoval sa čistopis). Skoncipovalo sa dovedna 1420 lexikálnych jednotiek. Pracovníci oddelenia dejín slovenčiny vypracovali 29 štúdií a článkov tematicky súvisiacich aj s pripravovanými interdisciplinárnymi vedeckými konferenciami, najmä s konferenciou o význame bernolákovského hnutia v našich dejinách (výberovo uvádzame: o princípoch porovnávacej semaziológie, o slovnej zásobe v Bernolákovom Slovári, o protoslovanskom období formovania kultúrnej slovenčiny, o bernolákovčine a kultúrnej slovenčine, o názvoch liečiteľov v slovnej zásobe predpisovnej slovenčiny, o J. I. Bajzovi a bernolákovčine, o pomenovaniach z tureckého prostredia v staršej slovenčine, o slovnej zásobe Fándlyho Hospodára, o slovách *kúpeľ*, *lázeň*, *teplíce* v staršej slovenčine, o botanických názvoch Fándlyho Zelinkára, o vyjadrovaní právneho nároku v starej slovenčine, o slovách latinského pôvodu v HSSJ, o synonymách z historického hľadiska lexikológie, o frazémach v Holého preklade Eneidy, o problémoch historickej frazeológie).

V rámci výskumu vlastných mien pripravili 4 pracovníci ústavu príspevky na II. celoštátny seminár *Onomastika a škola* (M. Majtán, T. Laličková, L. Dvonč, K. Hegerová). M. Majtán bol aj spoluorganizátorom seminára. V spolupráci s Pedagogickou fakultou UPJŠ v Prešove vyšiel zborník *Úvod do onomastiky*, ktorého spoluzostavovateľom je M. Majtán.

V rámci riešenia čiastkovej úlohy *Komunikácia človek — stroj a informatika* (zodp. riešiteľ J. Horecký) sa vypracovala štúdia o nominačných jazykových kategóriách, v rámci spolupráce so skupinou algebraickej lingvistiky P. Sgalla sa zrevidoval pripravený česko-slovenský slovník podľa metodiky spracovania lexikálnych jednotiek vhodnej pri práci počítača. Vypracovala sa koncepcia základného informačného strediska JÚLŠ SAV.

V čiastkovej úlohe *Konfrontačný výskum slovenčiny s inými jazykmi, najmä ruštinou* (zodp. riešiteľka E. Sekaninová) sa pracovalo na dvoch úlohách. V rámci úlohy *Veľký slovensko-ruský slovník* členovia autorského kolektívu pracovali na stĺpcových a stránkových korektúrach III. zväzku (P — Q), ktorý vyšiel v roku 1986. Jeho vydanie je závažným výsledkom a závažnou etapou riešenia ŠPZV. Súbežne sa pripravoval IV. zväzok slovníka. Členovia autorského kolektívu skoncipovali 3400 hesiel písmen R — Š, po redakcii spracovali 3580 hesiel, interne bolo zredigovaných 2000 hesiel. Moskovská redakcia spracovala 638 strán rukopisu. Hlavná redaktorka zredigovala 800 strán rukopisu. V rámci úlohy *Lexikologický rusko-slovenský výskum* sa vypracovalo 7 štúdií (o motivovanosti frazeologických jednotiek a typológii ekvivalentov, o sémantickej identite frazeologických variantov, o problémoch frazeológie a idiomatiky, o vývine vidu v slovesných ruských a slovenských frazeologizmoch, o význame pred-

pón *vy-* a *iz-* v ruštine v porovnaní so slovenskou predponou *vy-*, o čiastkovom systéme ruskej a slovenskej lexiky s didaktickým aspektom, o nepriamom uvádzaní priamej reči v slovenčine v konfrontácii s ruštinou). Na lexikografický seminár na tému *Teória a prax dvojazyčnej lexikografie* (4. 6. 1986), ktorý zorganizovali pracovníčky oddelenia slovanských jazykov s cieľom zaškoliť mladších pracovníkov do lexikografickej praxe, pripravili referáty E. Sekaninová o podstate a špecifickosti konfrontačnej lexikológie a dvojazyčnej lexikografie a V. Dorotjaková o ekvivalente lexémy v slovníku a v preklade.

Značná výskumná činnosť, a to aj mimo základných plánovaných úloh sa vykonala v súvislosti s aktívnou účasťou pracovníkov ústavu na domácich a medzinárodných konferenciách, sympóziách a pracovných poradách, ktoré organizovali iné inštitúcie. Na celoštátnej štylistickej konferencii (Bratislava 29.—31. 1. 1986) sa referátmi zúčastnili 14 pracovníci ústavu (J. Benkovičová, J. Bosák, K. Buzássyová, J. Doruľa, P. Ďurčo, A. Habovštiak, J. Horecký, J. Kačala, I. Masár, M. Nábelková, E. Nemcová, S. Ondrejovič, E. Rísová, J. Šikra), na seminári o diele L. N. Jégého sa zúčastnil A. Habovštiak. Na konferencii o komunikatívnom aspekte vo vyučovaní jazyka (Cikháj 13.—14. 5. 1986) sa zúčastnil J. Horecký, ktorý predniesol referáty aj na Literárnej Levoči (15.—17. 5. 1986) a na seminári o vnútropolitickom komentári organizovanom Novinárskym študijným ústavom (23. 10. 1986). Na konferencii o dynamike súčasnej češtiny (Houštka 3.—5. 9. 1986) sa zúčastnili J. Horecký a K. Buzássyová, na Vinogradovovských čítaniach (Praha 11. 2. 1986) sa zúčastnili P. Ďurčo a S. Ondrejovič. J. Doruľa sa aktívne zúčastnil na konferenciách o P. J. Šafárikovi a na konferencii o výročí memoranda a o teoretických a metodologických problémoch dejín slovanských kultúr. Na 3. celoštátnom balkanistickom sympóziu (Brno 9.—10. 6. 1986) sa zúčastnil V. Blanár. Na 3. balneohistorickej konferencii (Bardejov 15.—16. 10. 1986) sa zúčastnili E. Krasnovská a M. Majtánová, na sympóziu o najstarších dejinách Bratislavy (Bratislava 28.—30. 10. 1986) sa zúčastnil M. Majtán. Treba oceniť fakt, že aktívnou účasťou pracovníkov ústavu na spomenutých podujatiach sa zvýšil podiel jazykovedy na interdisciplinárnom vedeckom výskume.

Bohatá bola účasť pracovníkov ústavu aj na medzinárodných konferenciách a kongresoch. Na 2. medzinárodnom bulharistickom kongrese v Sofii sa zúčastnil V. Blanár a predniesol referát *Metodologický príspevok k porovnávacej slovenskej lexikológii*, P. Ďurčo mal diskusný príspevok, I. Ripka sa zúčastnil na medzinárodnej dialektologickej konferencii v Białystoku (PLR) s referátom o koncepcii a realizácii Slovníka slovenských nárečí. M. Majtán sa zúčastnil na zasadnutí Medzinárodnej komisie slovenskej onomastiky v Mogilanoch (PLR) spojenom s onomastickou konferenciou, na ktorej predniesol referát o štruktúrnych typoch slovenskej hydronymie. Na sympóziu Opoľské jazykovedné dni v Opoli (PLR) vystúpil s referátom *Významová zmena z hľadiska historického a typologického* V. Blanár. Na VI. medzinárodnom kongrese MAPRJAL (Medzinárodná asociácia prednášateľov ruského jazyka a literatúry) v Budapešti vystúpili s referátmi E. Sekaninová na tému *Sopostaviteľnýj analiz leksičeskich jediníc pri sozdanii slovacko-russkogo slovarja* a E. Kučerová na tému *K voprosu o vidovoj variantnosti glagolnych frazeologizmov v russkom a slovackom jazykach (s točki zrenija frazeologičeskoj teorii i praktiki)*.

Veľký spoločenský dosah a priamu zacielenosť na prax mala výskumná, popularizačná, poradenská, expertízna, konzultantská a recenzentská práca vykonávaná v rámci ústavnej úlohy *Jazyková kultúra v praxi* (zodp. riešiteľ F. K o č i š) v oddelení jazykovej kultúry, ale aj niektorými pracovníkmi ostatných oddelení ústavu. Pokračovalo sa v popularizačnej činnosti formou článkov a kratších príspevkov uverejňovaných v časopisoch Kultúra slova a Slovenská reč, ako aj príspevkov do pravidelných rubrik v Nedeľnej Pravde, vo Večerníku, v Práci, v Jazykovej poradni Čs. rozhlasu a v časopise Vesmír, kde dovedna vyšlo 185 príspevkov pracovníkov ústavu. V jazykovom okienku Slovenčina moja v Čs. rozhlase Bratislava sa v roku 1986 odvysielalo 20 príspevkov. Do Slovenského pedagogického nakladateľstva sa odovzdala publikácia *Jazyková poradňa odpovedá*, v ktorej je spracovaný výber z príspevkov do jazykovej poradne Čs. rozhlasu. V listovej jazykovej poradni odpovedali pracovníci ústavu asi na 600 listov, v telefonickú poradňu odpovedali pracovníci oddelenia na 20—30 otázok denne. Vypracované expertízy a poskytnuté konzultácie boli v roku 1986 spojené s posudzovaním odborných textov pre riadiace orgány, jazykovo sa upravovali odborné texty pre ministerstvá v SSR, Slovenský úrad bezpečnosti práce, Zbierku zákonov v Prahe a iné závažné texty so širokým spoločenským dosahom (vyše 1700 strán textu). Ďalej to bola práca v terminologických komisiách výrobných podnikov a výskumných inštitúcií, ako aj v rámci vedeckých spoločností SAV a komisií zaoberajúcich sa tvorbou technických noriem. V rámci spolupráce s Úradom pre normalizáciu a meranie v Prahe sa v r. 1986 upravilo 3434 strán textu ČSN, odborových noriem a noriem RVHP.

Jazykovedný ústav L. Štúra SAV pokračoval v spolupráci s Nakladateľstvom Pravda pri príprave 2. vydania *Zobraných spisov V. I. Lenina* (3 pracovnícky prekladali a upravovali texty) a pri prekladaní Marxovho diela *Teória o nadhodnote* (1 pracovník lektoroval text). Ústav spolupracoval aj s redakciami časopisov Dorka, Línia, Výživa a zdravie, s Čs. rozhlasom v Bratislave, s Čs. televíziou SSR, s vydavateľstvami Alfa, Príroda, Veda, s Výskumným ústavom pedagogickým, Spravodajským filmom, Krátkym filmom, Kriminalistickým ústavom VB v Prahe a s Mestským múzeom v Bratislave. Expertízna a konzultačná činnosť ústavu bola veľmi žiadaná a jej zásluhou sa vyriešili mnohé závažné jazykové problémy v každodennom jazykovom procese našej spoločnosti.

V rámci ústavnej úlohy *Jazykovedná dokumentácia* (zodp. riešiteľka E. F l a s i k o v á) sa pokračovalo v príprave podkladov na strojové spracovanie pre slovenskú národnú bibliografiu v Matici slovenskej, sprostredkúval sa styk s Informačným centrom SAV (požiadavky zo systému MISON). Budoval sa archív separátov a osobných bibliografií pracovníkov ústavu. L. D v o n ě vypracoval prehľad slovenských onomastických príspevkov za rok 1985 pre časopis Onoma, *Bibliografiu slovenskej onomastiky za roky 1985—1986* pre Zpravodaj Onomastické komise ČSAV a 10 osobných bibliografických súpisov slovenských jazykovedcov pri príležitosti ich životných jubileí pre slovenské jazykovedné časopisy. A. O r a v c o v á vypracovala *Autorský register* 50 ročníkov Slovenskej reči.

Vedecké styky so zahraničím vychádzali z dlhodobého programu mnohostrannej spolupráce socialistických krajín v spoločenských vedách na roky 1986—1990 a z dvojstranných dohôd o spolupráci s partnerskými akademickými pracoviskami socialistických krajín uzavretých takisto na celú 8. päťročnicu. V roku 1986 pokračovala spolupráca s Ústavom slavistiky a balkanistiky AV ZSSR na

téme Veľký slovensko-ruský slovník (overovanie ruských ekvivalentov do IV. zväzku slovníka).

Spolupráca s vysokými školami sa realizovala jednak vo výskumnej činnosti — pracovníci slovakistických katedier, čiastočne aj pracovníci ostatných filologických katedier sú zapojení individuálnymi výskumnými témami do jednotlivých čiastkových úloh ŠPZV. V oblasti výchovno-vzdelávacieho procesu v pedagogickej činnosti na vysokých školách pôsobilo 5 pracovníkov ústavu.

Pre všetky syntetické kolektívne diela sa pokračovalo v budovaní kartoték. Do kartotéky slovnej zásoby súčasnej spisovnej slovenčiny pribudlo 40 430 lístkov; do kartotéky Dynamiky slovnej zásoby súčasnej slovenčiny pribudlo 29 000 lístkov; do dialektologických kartoték pribudlo 840 strán súvislých nárečových textov, asi 30 000 lístkov lexikálneho materiálu. V rámci záväzku sa spracovala 2. časť spišskej lexiky z pozostalosti prof. J. Štolca. Do kartotéky Historického slovníka slovenského jazyka pribudlo 28 240 lístkov, do fototéky pribudlo 5561 fotokópií a xerokópií a 1895 mikrofilmových záberov. Do rusko-slovenskej a slovensko-ruskej kartotéky pribudlo 58 560 lístkov.

Edičná činnosť. V roku 1986 vyšli tieto knižné publikácie pracovníkov ústavu:

Zborníky K princípom marxistickej jazykovedy. Materiály z konferencie o marxistickej jazykovede (Smolenice 21.—23. novembra 1983). Red. J. Horecký. Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1986. 272 s.; Jazyková politika a jazyková kultúra. Materiály z vedeckej konferencie konanej v Domove vedeckých pracovníkov SAV 17.—19. apríla 1985 v Smoleniciach. Venované XVII. zjazdu KSČ. Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1986. 368 s.

Veľký slovensko-ruský slovník. Zv. 3. P — Q. Red. E. Sekaninová a i. Bratislava, Veda 1986. 810 s.

FERENČÍKOVÁ A.: Časové podradňovacie súvetie v slovenských nárečiach. Jazykovedné štúdie. 20. Bratislava, Veda 1986. 136 s.

FILKUSOVÁ, M. — KUČEROVÁ, E. — SEKANINOVÁ, E. a i. Rusko-slovenský slovník a slovensko-ruský slovník. 10. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1986. 392 s.

HORECKÝ, J. (spoluautor): Slovenský jazyk pre 3.—4. ročník stredných škôl. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1986. 158 s.

Vyšli 2 čísla Jazykovedného časopisu, 2 čísla časopisu Slavica Slovaca, 6 čísel časopisu Slovenská reč, 10 čísel časopisu Kultúra slova. Pracovníci ústavu boli hlavnými aj výkonnými redaktormi týchto časopisov, okrem toho boli činní aj v redakčných radách viacerých iných mimoakademických časopisov (Slovenský jazyk a literatúra v škole, Ruštinár, Otázky žurnalistiky, Čs. rusistika, Slavia, Vedecké riadenie, Pyramída).

Činnosť Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV bola mnohostranná, úlohy vytýčené na rok 1986 sa splnili.

K. Buzássyová

MAJTÁN, M. – RYMUT, K.: *Hydronymia dorzecza Orawy*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1985. 142 s.

Zásluhou vydavateľstva Poľskej akadémie vied vyšla pred rokom pozoruhodná práca pod názvom *Hydronymia dorzecza Orawy* (vydal ju Zakład narodowy im. Ossolińskich, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź 1985). Jej autormi sú M. Majtán, vedecký pracovník Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV, a poľský slavista K. Rymut, vedecký pracovník Ústavu poľského jazyka PAN v Krakove. Publikácia vyšla ako osobitný zväzok edície Prace Instytutu języka polskiego a má za cieľ sprístupniť pomenovania vodných tokov z územia niekdajšej Oravskej stolice. Práca obsahuje názvoslovný materiál získaný z historických prameňov a publikovanej literatúry i na základe výskumov z obdobia po druhej svetovej vojne.

V monografii sa teda spracúva materiál z celého územia Oravy, t. j. z obcí ČSSR a z obcí, ktoré sa stali súčasťou Poľskej ľudovej republiky v čase po druhej svetovej vojne. Materiál z obcí na území ČSSR pochádza z kartotéky Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV v Bratislave a získal sa korešpondenčnou metódou v r. 1965–1980 pomocou dopisovateľov.

Jadro práce tvoria dva slovníky zostavené v abecednom poriadku, a to zoznam názvov zo slovenskej oblasti zapísaných v spisovnej slovenčine a zoznam názvov z územia Oravy, ktoré pripadlo Poľsku. Z tejto oblasti sa zas hydronymické názvy zaznamenávajú na základe prívodiel poľského jazyka.

V práci sa čiastočná pozornosť venuje aj sémantike a slovotvorným otázkam, pričom si autori všímajú pôvod týchto názvov. Ide tu o pomenovania utvorené od iných hydrografických a apelatívnych názvov rozmanitého pôvodu, ako aj o názvy utvorené od vlastných mien, najmä také, ktoré súvisia s pomenovaním miest a dedín (napr. názvy s príponou *-ka*, ako sú *Hruštinka*, *Kubínka*, *Malaťtinka*, *Veselovka* atď.). Početné sú aj názvy, ktoré majú svoj pôvod v terénnych názvoch, napr. *Petrovka* (od *Petrová*), *Požehovka* (od *Požehov*), *Krahulčík* (od *Krahulčie*). Monografiu napokon dopĺňa aj retrográdny index a abecedný zoznam spracúvaných názvov.

V práci sú pozoruhodné viaceré údaje, ktoré autori zistili pri zbieraní materiálu a jeho analýze tak z historického, ako aj zo súčasného hľadiska. Podľa nich najstaršie doklady vodných názvov na Orave pochádzajú z druhej polovice 13. stor. Sú to názvy *Bysterec*, *Clenkovec*, *Revišná* z r. 1272 a názov *Orava* zaznamenaný v r. 1287. Iné údaje sa už vzťahujú na 14. a 15. stor. Z tohto obdobia sú známe názvy *Kubín* 1314, *Istebné* 1316, *Medzihradná*, *Kotenkuta* (*Kociánova studňa*), *Biela voda* 1325, *Kňazja voda* (*Racibor*) 1345, *Javorov* 1350, *Jabľonový potok* (*Mlynský potok*) 1351, *Javorník*, *Hldočín*, *Medvedí potok*, *Pucov*, *Trnov potok* 1355, *Cickov* (zaznamenaný v podobe *Chyzkow*), *Chlievnica* (*Chlebnický potok*), *Oravica* 1371, *Párnica* 1382, *Lieskovec* 1399. Názvy týchto vôd sa zväčša vzťahujú na územie dolnej Oravy, ich domáci slovenský pôvod je preukazný.

V druhej polovici 16. stor. a v 17. stor. vznikajú na Orave nové osady a zaplňajú sa sídliská v oblasti strednej a hornej Oravy. V tomto období sa celkom zákonite objavujú aj názvy vodných tokov, medzi ktoré patria napr. *Slanica* 1550 (v r. 1667 v podobe *Slaná voda*), *Chyžný potok* (v r. 1575 *Hizny*, v r. 1677 *Chizni potok*), *Lipnica* 1575, *Ondrejovský potok* z r. 1575, neskôr aj *Podsklianka*

a *Bukovinský potok*; z tohto roku je aj *Pekelník* a z r. 1609 *Cierny Pekelník* (zapísané aj v podobe *Czyerny Pekelnik*). Z r. 1587 a 1592 sú doklady na *Stavny potok* a napokon *Krivánsky potok* 1592 i *Krivý potok* 1624, *Čierna Orava* 1593. *Breza* 1598 (neskôr i *Brezanka* 1761, *Brezňanka* 1776 a *Mutňanka* 1806). Podľa autorov práce je zo 17. stor. známych v tejto oblasti dovedna 84 hydronymických názvov.

Z týchto i iných dokladov vidieť, že názvy niektorých tokov sa menili a že pre jeden tok sa uvádzali dva názvy, ba neboli zriedkavé prípady, že sa explorátori stretávali aj s tromi údajmi, napr. *Párnica*, *Rieka*, *Zázrivka* (riečka vytekajúca spod Rozsutca a vlievajúca sa do Oravy). Rozmanitosť názvov v istých prípadoch súvisela aj s tým, že sa v obci na hornom toku zaužíval iný názov ako v obciach na jeho dolnom toku.

Na základe zistenia autorov monografie sa na Orave vyvinula nezvyčajne bohatá sústava hydroným, ktorá celkom prirodzene súvisí s bohato geomorfologicky členeným územím na rozlohe viac ako 2000 km². V rámci výskumov sa získalo 928 názvov a variantov pomenovaní, ktoré sa vzťahujú na riečky a potoky z územia tejto nevelkej, ale z viacerých aspektov pozoruhodnej stolice.

Autori monografie zistili, že za najstaršie hydronymá treba pokladať názvy utvorené od slov rozšírených aj v súčasných oravských nárečiach. Sú to napr. hydrografické termíny, ako sú *riečka*, *stav*, *pleso*, *mláka* i slová označujúce vlastnosti vody a charakter ich tokov (napr. prídavné mená *bystrý*, *tichý*, *hlboký*, *teplý*, *zimný* (*potok*)). Pri tvorení sa využili aj slová pomenúvajúce okolitý terén a jeho tvary (slová, ako sú *grúň*, *grapa*, *hranica luh*) i porasty (slová *breza*, *brezina*, *javor*, *jelša*, *lipa*, *tis*, *trstina*) alebo aj živočíchy (slová *hlísta*, *medveď*, *rak*, *pstruh*, *vlk*, *zubor*).

Zo slovotvorných typov sú to najčastejšie jednoslovné názvy so sufixmi *-ica*, *-ec*, *-ík* (*Brezovica*, *Studenec*, *Trsteník*). Početné sú aj názvy utvorené od miestnych a osobných mien i priezvisk príponami *-ka*, *-anka*, *-ovka* (*Leštinka* od *Leštiny*, *Istebnianka* od *Istebné*, *Tisoňovka* od *Tisoň*).

Na základe štúdia hydronymického materiálu v historických pamiatkach autori práce zistili, že latinské listiny z 13. až 16. stor. veľmi zreteľne poznamenala niekdajšia uhorská kancelársko-pisárska prax. Názvy sa často zapisujú v pomadarcenej podobe, a práve preto ich bolo treba rekonštruovať na základe neskoršie doložených podôb i na základe súčasného znenia. Zápisy zo 16.—18. stor. majú zväčša slovenskú podobu, ale poznačenú vtedajšou neustálenou grafikou, ktorú zároveň ovplyvňoval český, nemecký i maďarský písomný úzus. V názvoch kartografických elaborátov z 18. a 19. stor. sa zase odzrkadľuje prax rakúskych kartografických centier. Po rakúsko-uhorskom vyrovnaní r. 1867 sa zistilo výrazné pomadarcovanie názvov tak v predkatastrálnych, ako aj katastrálnych mapách. Pre toto obdobie je príznačná deformácia názvov, ktorá sa prejavuje nielen v lexike a tvorení slov, ale aj v hláskosloví, morfológii a v grafike vôbec.

Pozoruhodné je zistenie autorov monografie, že v zápisoch názvov zo 16.—18. stor. sa stretávame s podobami názvov v slovenskom znení, a to dokonca aj na území hornej Oravy, kde sa hovorí goralskými nárečiami a kde by sa dal predpokladať výrazný poľský vplyv aj v hydronymii. Autori práce sa nazdávajú, že zapisovanie názvov v slovenskej podobe súvisí s tým, že väčšia časť územia Oravy bola od pôvodu slovenská a že to napomáhalo napokon aj samotné sídlo stredovekého hradného panstva: Oravský zámok, ktorý stojí v centre oravského

regiónu, t. j. v prostredí s výrazným stredoslovenským nárečovým charakterom (s. 107—108). Tu pripomínáme, že viaceré znenia sú aj staré a že nevznikli iba pod vplyvom susedných stredoslovenských nárečí, alebo sú dôsledkom rozmanitého písomného úzu (porov. aj nižšie).

Za osobitne dôležité pokladáme zistenie autorov, že „z typologického hľadiska oravská hydronymia tvorí jeden systém“ a že hydronymické názvoslovie z povodia rieky Oravy je prakticky jednotné (s. 108). Táto jednotnosť názvoslovia vodných tokov „oravskej doliny“ je celkom prirodzená a možno iba dodať, že ju podmienili historické zretele. V rámci Oravskej stolice, ktorá z geografického hľadiska utvára jednu z najneprístupnejších oblastí, vyvíjal sa od najstarších čias pomerne jednotný hospodársky a spoločenský život. Ani hranice tejto stolice sa v priebehu stáročí nemenili, a to až do konca prvej svetovej vojny. Na tento stav nakoniec poukazuje aj hydronymia Oravy.

Hydronymické údaje z územia Oravskej stolice však zároveň svedčia aj o istej členitosti tohto názvoslovia (napr. z hláskoslovného hľadiska), ktoré súvisí s postupným osídľovaním i miešaním obyvateľstva v priebehu niekoľkých stáročí, a napokon aj o príchode obyvateľov novšieho pôvodu, ako boli napr. aj kolonisti z poľského jazykového územia hovoriaci tzv. goralskými nárečiami poľskej proveniencie. Ich príchod sa už odrazil aj v názvosloví vodných tokov. O staršom udomáčení viacerých názvov slovenského pôvodu však svedčia viaceré podoby a znenia. Nazdávame sa, že na podaktoré z nich sa mohlo azda výraznejšie poukázať aj v tejto monografii. Tak napr. názov *Zlatný potok* (i *Zlatná* a *Zlatnica*) na území s goralským nárečím sa používal iba v slovenskom znení (s. 74), t. j. *zlatný* nie *zlotný*. V takejto podobe je známy aj z listinných materiálov (*Od Zlatnej, Zlatná, Zlatný potok i Slatnica a Zlatnica*; s. 74). Názov *Blizsa Mlaka* z obce Chyžné na poľskej strane má v záznamoch slovenskú podobu *mlaka*, nie *młoka* (s. 76, 91, 92). Zaznačila sa aj podoba *Dalsza Mlaka* (s. 92). Aj názov *Sihlec* (od *sihla* „mokrú hlinitú zem“) sa zapisuje v takmer jednotnom znení na slovenskom území i na poľskej strane. Doklady tohto druhu môžeme rozmnožovať nielen z okruhu hydronymického názvoslovia, ale patria k nim aj početné údaje z oblastí onomastiky, najmä toponymie. Všeobecne o týchto zvláštnostiach slovenskej (najmä stredoslovenskej) nárečovej proveniencie možno konštatovať, že kontrastujú so zvláštnosťami charakteristickými pre goralské nárečia a že ich nemožno vysvetľovať z týchto nárečí. A tak sú vlastne dokladom, že slovenské znenia sú staršie a že na porušovanie pôvodného stavu na hornej Orave malo vplyv obyvateľstvo novšieho pôvodu, ktoré sa do riedko osídleného územia prisťahovalo neskôr.

Je na uváženie, či za vhodný treba pokladať postup, pri ktorom sa základné (heslové) znenia zoradené v abecednom poriadku uvádzali v dvoch podobách: názvy z územia ČSSR v spisovnej slovenčine a z územia Poľska prepísané na základe zásad spisovnej poľštiny. Pri tomto postupe sa celkom zotrel ich pôvodný nárečový charakter. Nazdávame sa, že naozaj nebolo potrebné uvádzať niektoré názvy v dvoch podobách, keď v nárečiach majú jednotné znenie (napr. *Jelesňa* i *Jelesnia*, *Chyžník* i *Chyžnik*). Na základe tohto postupu sa napokon akoby vydělila aj oblasť slovenského a poľského jazyka. Azda vhodnejšie by bolo zapisovať názvy v pôvodnej nárečovej podobe.

Napriek istým kritickým pripomienkam pokladáme prácu *Hydronymia dorzecza Orawy* od M. Majtána a K. Rymuta za cenné dielo. Práca má nielen doku-

mentárnu hodnotu, ale značne prispieva aj k poznávaniu našej minulosti a kultúry. Je výsledkom starostlivo zozbieraného i vhodne utriedeného materiálu, ktorý spritomňuje veľa z toho, čo by sme si inými cestami ťažšie priblížili. Monografia je zároveň aj dokladom úspešnej slovensko-poľskej spolupráce v oblasti jazykovedného výskumu.

A. Habovštiak

SLOVENSKÁ REČ, časopis pre výskum slovenského jazyka. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied. Ročník 52, 1987, číslo 4. Vydáva VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Technická redaktorka S. Čícelová. Vychádza šesť ráz za rok. Ročné predplatné Kčs 48,—, jednotlivé číslo Kčs 8,—. Rozširuje poštová novinová služba. Objednávky a predplatné prijíma PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače, 813 81 Bratislava, Gottwaldovo nám. 6/VII. Možno objednať aj na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. Vytlačili Tlačiarne Slovenského národného povstania, n. p., Martin. Registračná značka F 7089.

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Gottwaldovo nám. 6. 817 64 Bratislava, Czechoslovakia. For all other countries distribution rights are held by KUBON and SAGNER, Inhaber Otto Sagner, Postfach 34 01 08, D — 8000 München 34, West Germany.

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1987
Kčs 8, —